

Апанович О.М.

Історик,

видатна українська

дослідниця історії козацтва

Київ, Україна

[Біографія](#)

Велика ідея гетьмана Івана Мазепи

Більше двох століть, кожен рік, у першу неділю великоднього посту в усіх церквах і Російської імперії з амвона проклинали гетьмана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою. Подавалися лише скупі, тенденційно підібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. І в період так званої «відлиги», коли почалося розкриття деяких фактів історичної правди, Іван Мазепа все одно залишався з тавром зрадника. Це тривало й в наступні десятиріччя.

Нарешті настав час, коли ми дістали можливість ознайомитися з книжками, статтями, публікаціями, що виходили за кордоном. Яка особистість цього українського гетьмана постала перед нами незвичайна, унікальна, навіть фантастична. В особі Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи.

Державний діяч і політик найвищого ґатунку, найвправніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, уболівання за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю. Він учився в Києво-Могилянській академії і в Падуанському університеті, відвідав кілька європейських країн, міг порозумітися з багатьма співрозмовниками, оскільки володів вісьмома мовами. Історична ерудиція Івана Мазепи викликала захоплення тих державних і військових діячів, із якими він спілкувався. Він був знавцем літератури, власником найкращої в Україні великої і цінної бібліотеки з інкунабулами, старовинними рукописами, раритетними виданнями на багатьох мовах.

Естет, він цінував і розумів високе мистецтво, схилявся перед красою жінок. Навіть у старшому віці міг закохатися пристрасно, сильно й глибоко, наче юнак. Майстер епістолярного жанру, він був незрівняним красномовцем. Його розумна, змістовна розмова або виступи й висловлювання втілювалися в елегантну, яскраву, образну, емоційну форму. Іван Мазепа володів особливими чарами. Може, це була якась концентрована внутрішня енергія, високої напруги біополе, але він, людина залізної волі, умів впливати на людей, не тільки не пригнічуючи їх своєю перевагою, а й викликаючи симпатію й безмежну довіру.

І над усім панували його могутній дух і відданість, готовність до самопожертви великій патріотичній ідеї. Такий європеєць із відблиском ренесансності, палкий патріот стояв із 1687 до 1709 р. біля керма Української Гетьманської держави, автономію й самостійність якої московський царизм постійно обмежував, а російська імперія душила й тероризувала, остаточно знищивши в 1764 р.

З самого початку свого гетьманування Іван Мазепа виявив себе як великий покровитель і меценат національної культури, мистецтва, науки, православної церкви. Певною мірою він продовжував традицію, закладену в першій чверті XVII ст. козацьким гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним, який свою полководницьку та державну діяльність поєднував з активною підтримкою розвитку освіти й науки. Всякими способами Мазепа допомагав, сприяв розвитку освіти в Україні. У Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах і навіть селах фундував школи, бурси й шпиталі, наділяв маєтностями українські монастирі, котрі на той час були вогнищами просвіти завдяки власним школам і друкарням. Мазепа взяв під свою опіку Києво-Могилянську академію, дбав про її розвиток, щедро обдарував її маєтностями. У 1693 р. наново побудував братську церкву Богоявлення, поставив новий будинок для Академії, щоб поліпшити умови «всякому з малоросійських дітей, хотящому вчитися».

Гетьман щедро фінансував розвиток мистецтва, зокрема архітектури й малярства, прикрасив українські міста спорудженими й реставрованими чудовими храмами, розбудував в Україні на свій кошт, а також використовуючи військовий скарб, близько 20 церков. Різні за виконанням, величні, розкішні споруди водночас мають і спільні риси, названі мистецтвознавцями «Мазепиним барокко». Не тільки талант будівничого, а, можливо, й витончений художній смак гетьмана втілилися в цих церквах. Він відновив Києво-Печерську лавру, обніс її монументальною кам'яною стіною, поставив дві гарні брами (Економічну й так звану Святу) з церквами над ними.

Після Петра Могили гетьман Іван Мазепа своїм коштом знову обновив Софійський собор і побудував Софійську дзвіницю, яка збереглася до нашого часу. В Пустинно-Миколаївському монастирі в Києві вибудував у 1690 р. нову величаву церкву св. Миколая (у 1831 р. була обернена у військовий собор). У ризниці на стіні вітваря тривалий час залишався портрет Мазепи як «зиждителя храма», хоч у ньому гетьману проголошували анафему. Поставив Мазепа також велику церкву Вознесіння в Переяславі, яку згадував у своїх творах Тарас Шевченко.

Ім'я Мазепи набуло розголосу навіть на Сході, де він став відомим саме через те, що робив дорогоцінні дари. Церкві Гробу Господнього в Єрусалимі переслав срібну плиту, художньо вироблену, з гравіюванням, очевидно італійського майстра, яку використовували замість антими́нса. На його ж кошти був надрукований арабський переклад Євангелія.

Жодного українського гетьмана не славили так сучасники, як Мазепу - видатного протектора українського культурного й духовного життя. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панегіриків, поем і драм. В Україні статті про Івана Мазепу, в яких робляться спроби об'єктивно висвітлити життєвий шлях цього видатного діяча й водночас неоднозначну постать нашої історії, почали з'являтися з 1988 р. І все ж деякі автори досі не скинули з очей імперської полуди, над ними ще тяжіє хибний марксистсько-ленінський постулат, згідно з яким «класова боротьба є рушійною силою розвитку суспільства».

Водночас виявилися ознаки протилежної тенденції - прагнення перетворити Мазепу на

ікону, ідеалізувати його, приписати йому риси, яких у нього не було. При цьому дещо з його характеру замовчується. Проте Іван Мазепа цього не потребує. Велич українського гетьмана, борця за незалежну самостійну Україну не зменшиться, коли ми розкриємо його особу такою, якою вона була насправді, з усіма її гранями. Звісно, окремі з них можуть бути нам і не до вподоби. У боротьбі за владу, за збереження та утвердження свого гетьманства він вдавався до таких засобів, які не заслуговують на схвалення. Бувало й так, що межа між дипломатією та інтригами зникала.

Іван Мазепа не був демократом. Аристократ, він цілеспрямовано створював в Україні аристократію з середовища козацької старшини й української шляхти. Підтримуючи старшину економічно, надавав їй земельні маєтності, бажав зробити її незалежною політично, дбав про її освіту й навіть зовнішню культуру. Водночас видавав універсали, наприклад 1691, 1692, 1701 рр., в яких прагнув захистити інтереси посполитих селян і рядових козаків, стримати зажерливість старшини в межах тодішніх прав, законності щодо обтяження селян повинностями, а також боронив козаків, яких примушували переходити в посполиті.

Саме Мазепа першим виплекав ідею самостійної незалежної української держави, підняв цю ідею на височінь загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу улюбленого автора Макіавеллі - «таємниця - це душа справи», він виношував свої ідеї, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх. Мазепа поводив себе над обережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні. Саме в часи руїни він повернувся на Батьківщину й залишився там назавжди.

Пройшовши уявно за Мазепою його життєвим шляхом, можна якось накреслити умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця незвичайна особистість, пізнати витoki його патріотизму. Народився майбутній гетьман у родині українського шляхтича Степана Адама Мазепи-Колодинського (Колєдинського), з роду Курчів на хуторі Мазепинці, недалеко від Білої Церкви на Київщині.

Рід Мазеп-Колодинських - старовинний. Деякі дослідники, спираючись на те, що герб Івана Мазепи надто схожий із гербом Курцевичів, нащадків Коріята Гедиміновича, роблять висновок, що Іван Мазепа - князівського роду. В усякому разі, маємо документальні дані з середини XVI ст., що пращур гетьмана (Микола) дістав від польського короля Сигізмунда I в 1544 р. у Білоцерківському повіті на Київщині маєток Мазепинці й за це мусив виконувати в місцевого старости кінну службу. Його син Михайло в 1572 р. отримав від короля Сигізмунда II Августа підтвердження на володіння Мазепинцями, а від короля Генріха Валуа привілей на село Пісочне біля Любомира. Чоловіки з роду Мазеп дружили з козаками. Син Михайла Теодор брав участь у повстаннях Косинського, Лободи та Наливайка. У 1597 р. його було засуджено у Варшаві до смертної кари. Про нього згадують українські літописи, де він називається полковником. Другий син Михайла - Микола - успадкував Мазепинці.

Син Миколи - Степан Адам Мазепа, батько гетьмана Івана Мазепи, в 1659 р. одержав від

короля Яна-Казимира не тільки підтвердження родового посідання в Мазепинцях, а й переведення їх у дідищу, тобто у вічне володіння. Біографія у Степана Мазепи досить бурхлива. У молоді літа активно діяв у внутрішніх шляхетських війнах - наїздах на маєтки один одного. У 1639 р. його було засуджено на інфамію (поставлено поза законом) і кару смертю за вбивство шляхтича Зелінського. Степану Мазепі довелося використати свої впливи й багато грошей, щоб через кілька років, помирившись з родиною вбитого, одержати охоронного листа Яна-Казимира. Цей король у 1662 р. титулував Степана Мазепу чернігівським підчашим.

У 1654 р. Степан Мазепа пристав до козаків і став білоцерківським отаманом. Він не поспішав визнавати московське підданство (був одностороннім виговським), мріючи про рівноправний федеративний союз із Польщею. Помер Степан Мазепа десь у році 1665. Саме тоді король у таборі під Равою настановив чернігівським підчашим сина покійного Степана Мазепи — Івана Мазепу, майбутнього гетьмана України.

Дата народження Івана Мазепи точно не встановлена. Дослідники називають 1640, 1646 і 1639 роки і навіть 1629 і 1632 роки. Найбільше схиляються до 1640 р. Дитинство його промайнуло на тлі козацького життя. На Білоцерківщині розміщувався реєстровий полк. Свідомим підлітком Іван, мабуть, спостерігав визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася в 1648 р. Змалку він сприйняв і козацькі військові вправи, навчився їздити верхи, володіти рушницею, пістолем, шаблею.

Мати Івана Мазепи - Марія, з українського шляхетського роду Мокевських - продовжувала в сім'ї традиції того українського шляхетства, яке залишалось вірним прадідівській вірі. Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною жінкою, свідомою патріоткою, вирізнялася палкою прихильністю до православної віри, була членом («сестрою») Луцького православного братства. По смерті чоловіка постриглася в черниці, була ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві, знана під іменем ігумені Магдалини. На її кошт у цьому монастирі була побудована кам'яна церква. Водночас з гідністю київської ігумені була настоятелькою глухівського монастиря, яким керувала через свою заступницю.

Її дочка Олеся, сестра Івана Мазепи, заміжня втретє за шляхтичем Войнаровським, розвелася й із ним, оскільки він силував її перейти в католицизм, й постриглася в черниці, як і її дочка Маріана - Марта.

Мати мала великий вплив на майбутнього гетьмана, про що він зізнався вже зрілою людиною. Протягом усього життя мати допомагала сину мудрими порадами. Померла, коли їй виповнилося 90 років (1707 р.). Матері Іван Мазепа мусив завдячувати вихованій у нього відданості православної церкві, яку зберігав усе життя. Мати послала його вчитися в Києво-Могилянську колегію, де викладали прославлені професори, котрі здобували освіту в європейських університетах.

Закінчивши колегію, Іван повернувся до батьківської оселі. Михайло Мазепа, мріючи про велику кар'єру для сина, вирядив його до королівського двору, для початку - пажем. Івану пощастило. Король Ян-Казимир щороку відправляв у Західну Європу трьох

талановитих юнаків продовжити освіту. Мазепа був одним із таких обранців. Він побував в Італії, Франції, Німеччині. З 1657 р. жив у голландському місті Девентері під ім'ям Йоганеса Колединського, опановуючи артилерійську справу. Набрав якогось досвіду в міжнародній політиці, бував навіть при дворах володарів. Після повернення Мазепи до королівського двору Ян-Казимир доручав йому кілька дипломатичних місій в Україні, й той успішно виконав їх. У 1663 р. за дорученням короля він відвозив гетьманські військові клейноди (ознаки влади) правобережному гетьману Павлу Тетері.

Наприкінці 1663 р. Польща, зробила останню спробу відвоювати Лівобережну Україну. Король зі значним польським військом, правобережними козацькими полками на чолі з Тетерею та союзними татарськими ордами, палячи й руйнуючи села та містечка, спустошуючи все на своєму шляху, дійшов до Глухова. Лівобережні козаки, міщани й селяни чинили їм упертий опір. У лютому 1664 р. король мусив відступити на Правобережну Україну, де теж піднялося повстання проти Польщі.

Іван Мазепа був у королівській дружині в складі польського війська. Але ще в жовтні 1663 р. на початку походу, коли королівський двір зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його й поїхав на хутір свого батька, до Мазепинців. Гадаємо, що у нього пробудилися патріотичні почуття. Мабуть, йому було нестерпно дивитися, як чужинці йдуть війною на його рідний край. Він не міг допустити, щоб ще й самому брати в цьому участь. Можливо, розмірковував і над тим, що краще докласти своїх сил на вітчизняному терені, що саме тут він зможе утамувати жадобу влади.

Мазепа увійшов у політичне життя України в тяжку для неї годину. Україна фактично розпалася на дві частини, які боролися між собою: одна на боці Москви, інша - на боці Польщі. Проте й на Лівобережжі були полки, котрі не хотіли коритися Москві, а на Правобережжі народ був дуже невдоволений союзом із Польщею. Виникали повстання, росла анархія. Починався той період історії, який сучасники назвали «руїною».

Апогею руїна досягла після Андрусівського перемир'я між Польщею і Росією в 1667 р. (підтверженого «Вічним миром» у 1686 р.), за яким Москва Лівобережну Україну утримувала за собою, а Правобережну віддавала Польщі. Це була чорна, страшна зрада з боку Москви по відношенню до українського народу, який у кривавій тяжкій війні 1648-1657 років повалив владу шляхетської Польщі в Україні. Богдан Хмельницький добровільно приєднав Україну до Росії на правах самостійної держави, сподіваючись, що Московська держава захищатиме її, допоможе військовими силами, а Україна за це визнає протекторат царя.

Москва дуже швидко почала порушувати угоду 1654 р., дедалі посилюючи наступ на державність України, її права і вольності. Андрусівське перемир'я по суті перекреслило цей договір. Україну розділяли надвоє, розрізали по живому, цілий народ втягли в безодню братовбивчої самознищувальної громадянської війни. Руїнації й спустошення супроводжувалися загибеллю маси людей. Війська чужинців палили, топтали українські землі. Колись багаті й родючі південні й західні землі перетворилися на пустелю. Анархія входила в історичну традицію. Заінтересований у безладді на землях України, царизм дотримувався популярного ще з античних часів гасла усяких імператорів, диктаторів,

поневолювачів і окупантів - «розділяй і володарюй».

Іван Мазепа вступив до козацького війська й приєднався до правобережного гетьмана Петра Дорошенка, вихідця із давнього козацького роду, колишнього полковника за гетьманства Богдана Хмельницького. Щирий патріот, Петро Дорошенко мав політично-воєнну й державну програму звільнення Лівобережжя і Правобережжя від іноземної окупації, об'єднання обох частин України, створення самостійної держави під номінальним протекторатом Туреччини. Безперечно, служба у Дорошенка мала неабияке значення для формування політичного мислення Мазепи. Мабуть, уперше він безпосередньо ознайомився й з ідеєю незалежної української держави.

Спочатку Мазепа зайняв посаду ротмістра надвірної військової компанії, але згодом гетьман, оцінивши високий інтелект і дипломатичний талант Мазепи, призначив його генеральним писарем, тобто своєрідним міністром іноземних справ. Мазепа, який став найближчим дорадником і приятелем Дорошенка, виконував важливі дипломатичні гетьманські доручення. Він виступав як посередник у переговорах із турецьким султаном, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором.

Під час однієї з таких дипломатичних виїздів до Туреччини і Криму Мазепа, якого супроводжував татарський загін і 15 невільників, котрих везли як подарунок султану, був захоплений у полон запорозькими козаками, що чатували на шляхах для захисту від татарських нападів. Татарський загін знищили, невільників визволили, а Мазепу засудили на смерть.

Запорожці, для яких головною метою їхніх походів проти султанських і ханських нападників було саме визволення невільників, бранців, вважали найбільшим злочином і великим гріхом християнина видавати в руки невірним своїх братів, зокрема й українців. Мазепа попросив дозволу перед стратою сказати слово, його красномовність зробила свою справу. Славетний кошовий отаман Іван Сірко після довгих роздумів сказав запорожцям: «Не вбивайте його... може, колись він стане в пригоді Батьківщині».

Мазепу відвезли до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Два дні вистачило Мазепі, щоб увійти в повну довіру гетьману й той відправив його до Москви, доручаючи подати повну інформацію про Туреччину і Кримське ханство, а також віддати листи Дорошенка до великого візиря й хана. Все виконав генеральний писар правобережного гетьмана. Московські бояри поставились із чемністю до Мазепи, запропонували йому переїхати на лівий берег до Самойловича. Мазепа так і зробив, незабаром зайнявши при ньому посаду генерального осавули - одну з найважливіших при гетьмані серед генеральної старшини, рада якої по суті виконувала функції кабінету міністрів.

Потім іще одна дипломатична місія до Москви, де Мазепа як представник лівобережного гетьмана Самойловича брав участь у переговорах Росії з Оттоманською Портою та Кримом. Було укладено Бахчисарайське перемир'я 1681 р. строком на 20 років. Москва за рахунок України добилася від Туреччини утвердження її влади на Лівобережжі, а землі середньої та південної Київщини мусили залишатися безлюдними й незаселеними.

«Вічний мир» 1686 р. підтвердив Андрусівське перемир'я й зумовив спільний виступ Польщі та Московії проти Туреччини. В антитурецькій коаліції мали взяти участь Австрія й Венеція. На московські й козацькі війська, загальне командування якими належало князю Василю Голіцину, покладалося завоювання Криму. Козацькі полки очолив гетьман Іван Самойлович. Серед старшин, учасників походу на Крим, був генеральний осавул Іван Мазепа.

Похід закінчився невдачею. Дійшли до Перекопу й мусили вертатися, хоча подолали в літню спеку багато сотень верстов голим степом, де вигоріла трава, яку ще й підпалили татари. Люди страждали від нестачі води й поганої їжі. Втратили багато коней.

Старшини, які давно були невдоволені Самойловичем через його зневажливе до них ставлення й прагнення зробити гетьманство династичним, написали на нього донос, що нібито він був у змові з кримським ханом. Голіцин використав можливість перекласти свою вину за невдалий похід на когось іншого. Старшинський донос він відправив до Москви, куди потім і вислали заарештованого Самойловича зі старшим сином. Звідти їх, після катувань, заслали до Сибіру.

Серед козацького війська, що стояло табором у поході, почалися заворушення, було вбито багато старшин, шляхтичів, ненависних горілчаних орендарів. Тоді старшина скликала раду, котра відбулася під охороною московського війська на річці Коломаку 25 липня 1687 р. Саме за таких умов обирали нового гетьмана, яким став генеральний осавул Іван Мазепа. Ходили погоски, що він передав Василю Голіцину 10 тисяч золотих, щоб забезпечити собі його підтримку та голоси старшини на виборах.

Однак слід принагідне сказати, що Василь Голіцин, улюбленець Софії, яка була регентшею під час малолітства царів Петра й Іоанна, поставився до Івана Мазепи з особливою прихильністю ще тоді, коли той приїздив до Москви. Сам європеець за рівнем особистої культури, світосприйняттям, Василь Голіцин оцінив європейську освіченість Мазепи, його високий інтелект, державний розум, дипломатичний талант. В особі майбутнього українського гетьмана князь Голіцин, мабуть, знайшов розуміння своїх устремлінь до реформ у Московії.

Він хотів під егідою Софії вивести країну з візантійсько-азіатської деспотії на європейський рівень. Зробити це Голіцин бажав шляхом цивілізованим, без кровопролиття, не відкидаючи здобутків католицької культури. Петро I у 17 своїх років, поваливши владу Софії, запровадивши масову страту стрільців і покаравши Голіцина, пізніше здійснив реформи, але зробив це варварськими, терористичними методами. Не останньою причиною було й те, що юний цар пройшов вишкіл у німецькій слободі, засвоївши фанатизм, нетерпимість, обмеженість німецької пуританської церкви.

На козацькій раді разом з обранням Івана Мазепи відбулася процедура прийняття «статей», тобто договору між Україною й царем, як це робилося завжди при затвердженні нового гетьмана. Представником царя цього разу був князь Василь Голіцин.

Хоч і декларувалися в першій статті «права та вольності» козацькі («щоб український народ мав усі права і свободи, про які договорено ще за Богдана Хмельницького»), однак фактично від них нічого не залишалось Цар затверджував за старшиною маєтності, які й так були в її руках. Також тільки на папері залишалася згода царя на прохання старшини про те, щоб в українські міста не посилалися воеводи, щоб вони не втручалися в суди, не чинили шкоди, кривд і насильства над людьми України.

Насправді царський уряд, який уже в 1654 р. намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, прагнув забезпечити це введенням в українські міста воевод із військовими залогами. Інститут воевод був найважливішим механізмом для поступової окупації України, обернення її на провінцію Московської держави. Воеводи будували фортеці, утворюючи своєрідні військові бази, тримали в своїх руках головні комунікації, намагалися контролювати всі сфери українського життя, привласнювали податки, безчинствували, грабували населення, стали справжньою бідою для України.

Решта Коломацьких статей (всього їх було 22) та царських резолюцій на них законодавче затверджували усякі заборони, котрі обмежували й навіть де в чому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України. Заборонялося вести торгівлю з Кримом: «остерегать того накрепко, чтоб из малороссийских городов в Крым с торгами и со живностью не ездили и лошадей в Крым не продавали». Також заборонялось українським купцям «под жестоким наказаньем» торгувати в Московській державі.

У фінансових справах теж накидалася царська воля. В Україні не хотіли брати гроші - «чехи», - що робилися в Севську для виплати царським гарнізонам, але не мали золотого забезпечення. Стаття 19 вимагала приймати «чехи», а тих, хто не захоче приймати, смертю карати.

Абсолютно заборонялися міжнародні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося не розпечатуючи посилати в Москву. У 19-ій статті повелівалося «народ Малороссийский всякими меры и способы с Великороссийским соединять и неразорванное и крепкое согласие приводит». Для досягнення цієї мети рекомендувалося дбати, щоб більше було змішаних україно-російських шлюбів.

Зазначена стаття закінчувалася формулою, яка вже без усяких застережень визначала Україну частиною Московської держави. «Никто б голосов таких не испущая, что Малороссийский край - Гетманського Регименту, а отзывались бы везде единогласно - их Царского Пресветлого Величества самодержавной державы».

Новий гетьман і старшина підписали оці ганебні Коломацькі статті, що не були навіть тінню «статей Богдана Хмельницького» і за якими влада гетьмана фактично зводилася до поліцейських функцій - стежити й сприяти виконанню численних царських заборон.

Проте Мазепа, підписуючи «Статті», думав не про їх ретельне виконання. Вони для нього слугували лише сходинкою до найвищої влади в Україні. Коли припустити, що ідея об'єднаної, сильної, самостійної України визрівала й розвивалася у Мазепи поступово, то

з упевненістю можна сказати про його утвердження саме тоді в думці про необхідність виведення України з «руїни», політичного безладдя, стану громадянської війни. Таке можна було здійснити тільки за існування в Україні твердої гетьманської влади, рейтинг котрої впав на той час до найнижчої позначки.

Українськими гетьманами маніпулювали сусідні володарі - Польщі, Туреччини, Кримського ханства, московські царі. Змова старшин могла досить легко повалити гетьмана, а царська влада заслати його без суду та слідства до Сибіру. Царський уряд, як уже зазначалося, був заінтересований в тому, щоб Україна перебувала в стані невпинного політичного безладдя. Тому Іван Мазепа, взявши булаву, заходився передусім піднімати престиж і значення звання українського гетьмана, наповнювати його реальною владою. За двадцятирічне гетьманування він досяг такої могутньої влади, яку до нього мав, мабуть, тільки Богдан Хмельницький. Мазепа став непохитним володарем України.

Гетьман зумів згуртувати навколо себе старшину, зокрема й опозиційну - найбільш для нього небезпечну, виявляючи при цьому дипломатичну гнучкість і застосовуючи, як вважають дослідники, неабияку хитрість, не зовсім праведні засоби. Старшинам гетьман дарував землі, маєтності з кріпаками й залежними селянами, віддавав їм усякі почесті й нагороди, водночас таємно підтримуючи в Москві підозрілість до них. Коли ж царський уряд робив спроби вдатися до насильницьких дій проти цих старшин, Мазепа їх боронив, за що одержував їхню вдячність, відданість і безмежну довіру. Українську старшинську аристократію він формував як найпершу опору своєї гетьманської влади.

Розкішна гетьманська резиденція - Батурин - з розробленим точним церемоніалом і особистою гвардією мало чим поступалася дворам європейських володарів. У Батурині з королівською пишнотою приймали посланців різних країн. Величавий замок у Батурині, де відбувалися ці високі приймання, звів його хазяїн гетьман Іван Мазепа. Взагалі, буйний розквіт української архітектури в цей період нерозривно пов'язаний з його ім'ям. На кожний рік гетьманування Мазепи припадає одна споруда. За 1690-1706 роки він поставив чотири нові церкви, розбудував п'ять храмів княжої доби, закінчив будову трьох церков, розпочату його попередниками. Дбав і про фортифікаційні укріплення на кордонах України.

Своїм опікуванням письменства, науки, мистецтва й церкви, будівництвом і реставрацією храмів, дорогоцінними дарами гетьман зажив великої слави. В панегіриках, віршах, драмах оспівували «найбільшого українського лицаря», що прагнув вивести Україну в європейський світ. Його блискучі гостинні бенкети відвідували генеральні старшини, полковники, дипломати, книгодрукарі, поети.

Гетьман Іван Мазепа опікувався не тільки культурою, а й розвитком економіки, промислами, мануфактурним виробництвом. Під проводом його уряду старшина й козаки розвивали промисловість України. Тільки в Стародубському полку в часи Мазепи існувало дванадцять буд для випалювання поташу, а на Чернігівщині одинадцять гут виробляли скло, діяло дванадцять паперових фабрик. По всій Гетьманщині поширилося керамічне виробництво, а ткацтво набуло характеру організованого фабричного

виробництва полотна, сукна, шовку, козацьких пасів, плахт, килимів. Водяні млини, що були джерелом дешевої енергії, обслуговували паперні, гути, валюші-ступи для биття сукна, керамічні майстерні, лісопильні заводи.

Зміцнюючи гетьманську владу, добиваючися стабілізації українського політичного й економічного життя, дбаючи про розвиток культури рідного краю, Іван Мазепа в абсолютній таємниці виношував свою ідею незалежної, самостійної України, прикриваючись при цьому незаперечною лояльністю щодо царського уряду. Змушений виконувати веління царя, спрямовані на поширення колоніального гніту в Україні, він вірно служив Москві. Це викликало негативне ставлення до гетьмана серед селянства, козацтва та міщанства. Його вважали прислужником Москви.

А головне, що у нового гетьмана склалися напружені стосунки із Запорозькою Січчю, яка й після створення Української Гетьманської держави зберігала в її межах автономію, підлягала безпосередньо царському уряду. При цьому вона залишалася частиною України, носієм української державності. Зі своєю політичною автономією, самобутнім республіканським ладом, демократичними порядками - частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, вибірністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом - Запорозька Січ була історичною антитезою московському самодержавству, абсолютній монархії.

Запорожжя залишалось осередком національного й соціального протесту, привабливим місцем волі. Сам факт його існування підривав підвалини феодально-кріпосницького господарства. Дедалі частіше втечі на Січ не тільки українських, а й російських селян позбавляли поміщицькі маєтки робочих рук.

Московська держава, маючи в перспективі скасування Запорозької Січі, наприкінці XVII ст. посилила наступ на її автономію, передусім на запорозьку територію - «Вольності Війська Запорозького». Там споруджувалися царські фортеці та впроваджувалися нові поселення, найчастіше з іноземців. Перша така - Богородицька фортеця - була збудована в 1688 р. за рахунок запорозьких рибництв, пасік та мисливських місць на річці Самарі, пізніше її відновили під назвою Самарського ретраншементу. Почалися будівельні роботи весною 1688 р. Ними керував Іван Мазепа, якого на це зобов'язувала царська грамота, видана йому на гетьманство. Поява царської фортеці з воеводою й царськими «ратними людьми», а також навколишніх поселень на землях Січі викликала бурхливий протест запорозьких козаків. Гетьман намагався заспокоїти їх, доводячи, що фортеця - тимчасова, функціонуватиме як перевальна база для харчів та амуніції під час походу на Крим. Разом із цим Мазепа послав кошовому на Січ подарунок - тисячу червінців.

Такий похід насправді відбувся того року. В травні Голіцин виступив із 112-тисячною армією. Гетьман долучився до нього на Самарі з 50-тисячним козацьким військом. Цей другий Кримський похід також був невдалим, дійшли тільки до Перекопу. Вступили з ханом у переговори, але той зволікав. Забракло води. Голіцин, так і не закінчивши переговорів, не уклавши миру, повернувся до Москви, де цей похід відсвяткували як перемогу. Козацьким військом уперше керував новий гетьман Іван Мазепа. Фортеця на

Самарі продовжувала існування й надалі.

Суперечності між Запорозькою Січчю та гетьманом загострювалися внаслідок соціальної політики Івана Мазепи. Аристократична її спрямованість не сприймалася демократичним козацтвом.

На початку 90-х років XVII ст. Запорожжя послужило імпульсом для політичного й соціального визвольного руху. Це засвідчило, що прагнення свободи ніколи не вмирало в українському народі. У січні 1693 р. на Запорожжі з'явився військовий канцелярист Петро Іваненко, якого називали Петриком. Він закликав запорожців підніматися проти Москви. Заслугує на увагу, що військові канцеляристи були службовцями Генеральної військової канцелярії - вищого виконавчого органу влади в Гетьманщині. Вони займалися веденням справ, листуванням, копіюванням документів, їх складанням. Відповідно до свого службового становища військові канцеляристи були свідками й учасниками багатьох подій, котрі відбувалися в сфері політичних і суспільних відносин, мали доступ до державних та інших офіційних документів. Військові канцеляристи не лише знали на механізми і підводні течії сучасної їм політичної обстановки, соціальних відносин, а й були обізнані історією України на основі документальних джерел. Вони являли собою представників тогочасної української світської інтелігенції з високою національною самосвідомістю й демократичними тенденціями.

Саме таким і був Петрик. Маніфест, із яким він звернувся до запорожців, є цінним документальним джерелом, що засвідчує розвиток української національної самосвідомості наприкінці XVII ст., а також української суспільно-історичної й політичної думки.

«Боляче дивитись, - зазначалось у маніфесті, - як чужинці руйнують і гноблять рідний край.

Не диво, що так робить польський король. Колись ми були його піддані, але з Божою поміччю завдяки Хмельницькому вибилися ми з неволі й накоїли Польщі стільки лиха, що вона й досі не отямиться.

Не диво, що нашим ворогом є кримський хан: із давніх давен ми руйнували його землі.

Та дивне ось що: поведінка московських царів. Не мечем же вони нас здобули; наші предки з власної волі для оборони православної віри добровільно з ними з'єдналися, ради віри християнської. Переселивши з правого боку Дніпра на лівий наших людей, москалі обсадилися нашими людьми від усякого ворога, бо звідки б не прийшов неприятель - все буде наші села перше палити, наших людей у неволю забирати, а Москва буде за нами в безпечності, як за кам'яною стіною. Але Москві й того мало, і вона хоче всіх нас обернути у своїх рабів та холопів. Гетьманів наших Многогрішного й Самойлови-ча, що за нас стояли, забрала в неволю, а теперішньому гетьману Москва дозволяє роздавати старшині маєтності, а старшина позаписувала наших людей своїм дітям у вічну неволю, й тільки що у плуг не впрягає. Се Москва дозволяє нашій старшині таке робити для того, щоб наші люди оплошали та омужилися, а москалі тим часом

заволодіють Дніпром, Самарою та набудують там своїх городів.

Отже, подумайте, розумні голови, - чи краще нам бути в неволі чи на волі? Чужим слугою чи самому собі паном? У москаля або ляха мужиком - а чи вільним козаком? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким вибився з-під лядського підданства - хіба погано тоді було жити на Україні? Чи не було тоді у козаків золота, срібра й сукон дорогих, коней табунами й скота чередами? Усього було багато. А як стали ми московського царя холопи, то загибла вкінці чигиринська сторона, а у тих наших братів, що перебрала Москва на лівий бік Дніпра, їсти не було чого. Багато наших людей сидять у неволі по московських городах. А ще нехай вам, панове, буде й те відоме, що сам гетьман із поради всіх полковників прислав до мене секретно чоловіка і велів передати, що як тільки ми наблизимося до Самари, то всі вони від Москви відстануть, зйдуться з нами й будемо разом бити москаля».

Таким чином, звільнення з московської неволі було головним у програмі Петрика. На війну проти Москви він прагнув підняти запорожців, вийти з ними на Гетьманщину, прилучити жителів міст, які тільки чекають на гасло, приєднати як союзника кримського хана. Програма Петрика мала й соціальний характер. Він закликав різати українську шляхту, що трималася царя, забирати у неї майно.

Заклики Петрика, доброго промовця, знайшли відгук на Запорожжі. Його обрали військовим писарем, а на Січі це була важлива посада. Військовий писар входив до складу січового уряду - Коша Запорозької Січі. Відгукнулися не тільки запорожці. З усієї України люди почали збиратися на Січі. Тим часом Петрик поїхав до Криму й уклав із ханом угоду, за якою Україна зрікалася своїх договорів із царем, а київське та чернігівське князівства створювали незалежну державу.

Іван Мазепа розіслав у Крим і на Запорожжя десятки агентів, які щоденно повідомляли його про дії Петрика. Гетьман надіслав листа кошовому отаману, а потім направив спеціального посла на Січ - Горбаченка. Мазепа радив запорожцям бути вірним царям і домагався, щоб йому видали Петрика. Запорожці, покладаючись на давнє право захисту втікачів, відмовили гетьману. Однак у похід за Петриком пішла, хоч і значна, але тільки частина запорожців, які вибрали його гетьманом України. Приєдналися до них і ханські війська. Ряд міст перейшли на бік Петрика: Царичанка, Китай-городок, кишенські й сокальські жителі. Повстання швидко охопило весь правий берег Ворскли.

Мазепа вислав проти Петрика п'ять українських полків, а з іншими п'ятьма пішов услід. Звернувся до Москви з проханням надіслати військо. Там виникла велика тривога. Царські загони прибули під проводом князя Барятинського, котрому вдалося завдати поразки Петрику під містом Маячки.

Постійний, але невірний козацький союзник - кримський хан - зрадив Петрика й покинув його. Залишившись без підтримки, Петрик пішов за ордою, жив у Перекопі. До нього приходили українці, яким він казав: «Я що надумав, те зроблю. Вижену москалів й усіх вас звільню з московської неволі».

У діяльності Петрика було досить елементів авантюризму. Хана він переконував, що його підтримує все Запорожжя, запорожцям казав, що хан усі свої орди відправить на війну з Москвою. У деяких листах він називав себе сином Мазепи, а у відозві робив натяк, нібито гетьман таємно підтримує його й готовий відійти від царя. Може, в останньому він був не такий уже й далекий від істини. Протимосковська програма Петрика була співзвучна потаємним, глибинним задумам гетьмана й настроям його старшинського оточення. Але для них була непринятною соціальна програма Петрика - разом із московським скинути ярмо й українських панів, відібрати в них майно.

На другий рік, коли в Криму призначили нового хана, Петрик переконав його йти разом війною на царя. Знову звернувся з відозвою до запорожців, але, як і минулого року, не вся Січ відгукнулася. Дозволили йти тільки охочим. Об'єднані сили дійшли до Полтави, де знову повторилася тогорічна ситуація - татари покинули Петрика.

У 1695 р. він знову ходив з ордою, писав універсали, однак із таким же фіналом, як і в попередні два походи. Мазепа ходив проти Петрика в походи ще й у 1694, 1696 роках. Нарешті гетьман пообіцяв тисячу карбованців тому, хто вб'є Петрика. Такий охочий на прізвище Вечірченко знайшовся. Він наздогнав Петрика й проколов його списом, але й сам був убитий.

У перші роки XVIII ст. склалася така політична ситуація, яку Іван Мазепа міг використати для поширення своєї влади на Правобережжі, що за Андрусівським перемир'ям і Вічним миром залишалася за Польщею. Це дало б йому змогу об'єднати дві частини України й зробити перший крок на шляху до незалежної самостійної української держави. Проте здійснення цього наміру вступало в суперечність із особистими стосунками Мазепи та Семена Палія, якому належала головна заслуга у відновленні козацтва на Правобережжі. Мабуть, нелегку внутрішню душевну драму довелося пережити Мазепі в цих обставинах.

Семен Палій, фахівський полковник, талановитий військовий керівник і організатор, мав добру освіту й був людиною великої хоробрості. Він пройшов військову школу в Петра Дорошенка, часто бував на Запорозькій Січі, уславився успішними походами на Кримське ханство й турецькі фортеці в пониззі Дніпра, брав участь в обороні Відня від турків.

Разом із полковниками Іскрою, Абазином і наказним гетьманом Самусем організував козацьку колонізацію правобережних земель, які внаслідок руїни здебільшого являли собою пустелю: міста й села лежали в руїнах, населення було знищене або розбіглося. Зовсім порожньою, незаселеною залишалася за договором із Москвою ціла смуга землі від Києва до Чигирина, яка мусила правити за своєрідний буфер між Лівобережною Україною і володіннями Польщі. Річ Посполита потребувала постійної охорони своїх українських володінь від татарських нападів. Отож польський король Ян Собеський у 1684 р. видав універсал, що дозволяв козакам селитися в місцевостях, де лежали зруйновані міста Корсунь, Чигирин, Лисянка, Умань, а в 1685 р. сейм прийняв постанову відновити на Правобережжі козацтво, яке дістало змогу розселятися по всьому краю.

Заселення відбувалося швидкими темпами. Виникали козацькі полки не тільки як

військові, а й як адміністративно-територіальні одиниці з козацьким ладом, козацьким вільним хліборобством на родючих чорноземних незайнятих ґрунтах. Палій, установивши свою резиденцію у Фастові (60 кілометрів від Києва), поводив себе як ні від кого не залежний володар. Це викликало тривогу й невдоволення і польського, й московського урядів.

Палій мріяв відтворити всі полки правобережного козацтва й передати його під владу лівобережного гетьмана, щоб об'єднати розрізнені частини України. У 1688 р. він через гетьмана Мазепу звертався до московського уряду з проханням прийняти його разом із фастівським полком у підданство. Але царський уряд не хотів порушувати угоди з Польщею. У 1699 р. польський сейм після замирення з Туреччиною, яка остаточно зреклася своїх претензій на Правобережну Україну, постановив скасувати тут козацтво, позаяк воно вже було непотрібне як охорона.

Палій, Самусь та інші полковники "не підкорилися й у 1702 р. підняли на повстання народ Київщини, Волині та Поділля. У ряді битв вони розбили польські війська, здобули сильно укріплену фортецю в Білій Церкві, оснащену багатьма гарматами, запасами пороху й амуніції.

Таємно Палій підтримував тісні контакти з лівобережним гетьманом Мазепою. У 1694 р. він писав гетьману: «Я знайшов цей край пустелею й працював коло Хвастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волощини; й церкви Божі я побудував і прибрав на славу Божу».

Мазепа радив цареві, щоб той прийняв під свою владу Правобережну Україну, принаймні Білу Церкву. Але вже розпочалася Північна війна, й Петро I, який оголосив війну Швеції, бажав заручитися польською допомогою за рахунок Правобережжя України. Не приймаючи Палія у своє підданство, цар вимагав від Мазепи, щоб він відписав Палію про необхідність припинення повстання й підкорення полякам. Щодо самого гетьмана, Петро I заборонив йому надавати допомогу повстанцям.

Мазепа пропонував Палію згідно з царським указом миритися та уступати полякам, а водночас до Москви писав: «Не можу брати гріха на душу та привітними запевненнями намовляти Палія, Самуся та Іскру до послуху, а опісля віддавати їх полякам у неволю. Я не можу запевняти їх, що вони остануться цілі й неушкоджені, як у своєму здоров'ю, так і в маєтках. Поляки не тільки над козаками, але й надо всім українським народом, що опинився під їхньою владою, по-тиранськи поводяться. Це ж показали їхні недавні діла на Придністрянщині й на Побужжі, де вони мстилися за народне повстання, багатьох карали смертю, вішали, кидали на цвяхи або саджали на кіл...».

Повстання було придушене поляками, хоча їм довелося подолати відчайдушний опір, перебороти героїчну оборону. Загинуло десять тисяч при обороні Ладжина, тисячі покарано на смерть. Тільки Палій тримався у своїй Білій Церкві. Польський гетьман Синявський прохав Мазепу допомогти йому в боротьбі з повстанцями. Але український лівобережний гетьман надавав допомогу своїм землякам, рятував козаків від репресій.

Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейдони.

Весною 1704 р. Мазепа одержав наказ Петра йти з усім своїм військом углиб Польщі, щоб підтримати союзника царя - польського короля Августа II. Польща тоді розділилася на дві партії. Значна частина магнатів перейшла на бік Станіслава Лещинського, якого згодом Карл XII посадив на престол.

Для Мазепи настав слушний час здійснити давній намір, свою заповітну мрію - об'єднати всю Україну під своїм проводом. З 30-тисячною козацькою армією він перейшов Дніпро, зайняв Київщину й Волинь і вирішив звідти не відступати. За проханням царя Петра й короля Августа Мазепа розправився з магнатами, прибічниками Станіслава Лещинського, подолавши їхній збройний опір.

Свою головну квартиру Мазепа розмістив у Бердичеві. Її часто відвідував Семен Палій, якого Мазепа завжди зустрічав якнайкраще. Водночас йому було треба виправдатися перед царем Петром і королем Августом, легітимувати своє військово-утвердження на Правобережжі. Щоб закріпити свій політичний успіх, лівобережний гетьман вирішив пожертвувати Палієм, хоч їх і об'єднували патріотичні почуття до України, спільна політична мета. Цар велів узяти Палія під варту і негайно відправити в Білу Церкву, замість нього полковником призначити Михайла Омельченка.

Першого серпня Семен Палій прийшов до головної квартири Мазепи. Його прийняли бенкетом. Вночі, коли полковник міцно заснув, його схопили й силоміць вивезли до Батурина, а звідти вислали до Москви. За зв'язки з прихильником Лещинського Любомирським Палія звинуватили у шведофільстві й заслали до Сибіру.

Деякі дослідники пояснювали усунення Палія Мазепою їхньою взаємопротилежною соціальною політикою. Мазепі не до вподоби був демократизм Палія, який встановив у своїй «палієвій державі» порядки, близькі до ладу Запорозької Січі. Крім того, він ворогував із українською шляхтою. Вважали навіть, що Мазепа вбачав у фастівському полковникові можливого суперника - претендента на гетьманську булаву. У всякому разі народна пісня засудила віроломство Мазепи щодо Палія, зробивши акцент на моральному сенсі цієї події. Палій виступає в пісні як народний герой, «козацький батько».

У жовтні 1704 р. Мазепа, залишивши на Правобережжі козацькі загони, повернувся до Батурина як справжній володар України. Він уживав титул - «Гетьман обох сторін Дніпра».

Менш за все висвітлено в літературі полководницьке мистецтво Івана Мазепи. Дехто з істориків навіть намагався стверджувати, що Мазепа не був добрим вояком, показав себе поганим стратегом і недосвідченим військовим керівником, ухилявся від битв, вважав за краще посилати замість себе наказних гетьманів. Однак такі твердження не відповідають дійсності. Ще в юні роки він прилучився до вивчення військової справи. Посланий королем Яном-Казимиром для навчання за кордон. Мазепа на кошти мецената краківської академії Новодворського спеціально вивчав гарматну справу у Франції і

Голландії, оволодів майстерністю виробництва гармат. Товаришував з ним майбутній полковник артилерії Мартин Катський.

Юнаком Іван Мазепа брав участь у війні зі шведами. Він добре знався на зброї, зібрав у Батуринському палаці численну й цінну її колекцію, організував у Батурині ливарню для вироблення гармат.

На чолі однієї з кращих європейських армій того часу - козацького війська - Мазепа провів багато походів, здебільшого успішних. Наприкінці XVII ст. він писав царю: «За 12 літ з початку свого гетьманства я зробив 11 літніх і 10 зимових походів».

Під час так званого «першого азовського походу 1695 р.» цар Петро I з 35-тисячним військом, серед якого було й кілька козацьких полків, ціле літо здобував турецьку фортецю Азов, закидавши її кільканадцятьма тисячами великих бомб, але так і не взяв її. З наближенням осінньої пори він змушений був відступити. Водночас гетьман Іван Мазепа на чолі козацького війська, до якого приєднався боярин Б. П. Шереметев із допоміжним московським кінним і пішим військом, діяли за наказом царя в пониззі Дніпра - здобували турецьку фортецю Казикермен.

За описом козацького літописця Самійла Величка, об'єднані війська підійшли до неї на світанку 24 липня. Гетьман наказав українським козацьким полкам і сердюкам підступити до її стін. Вони пройшли сади передмістя, розбили й загнали назад до Казикермена турецький загін, що намагався стримати натиск козаків. Неподалік від стін Казикермена козаки поробили шанці й залягли там. Шанці обставили плетеними кошами, насипаними землею, а також гарматами й мортирами, зробили таємні підкопи. Наступного ранку Мазепа наказав почати обстріл Казикермена. Упродовж п'яти днів, «невсипущо денно і нічно бито з гармат і дрібної зброї, кидано з мортир бомби».

Спочатку з Казикермена енергійно й активно відповідали з гармат і яничарок. А потім козацькі й московські гармаші так пристрілялися, що як тільки яничари відчиняли вікна в амбразурах, їхній вогонь придушувався, знищувалася обслуга.

Казикерменський бей обіцяв великі гроші, але ніхто з яничар не погоджувався бути пушкарем.

Оскільки стіни фортеці були з твердого каменю й мало руйнувались (облога могла надовго затягтися), гетьман наказав своєму війську котити до казикерменських стін такий широкий і високий земляний вал, щоб ним можна було засипати рів і, порівнявшись зі стінами, вломитися в місто. Казикерменська залага намагалася обстрілювати вал, але їхні заходи були марними. Одного вечора в Казикермен було закинуто кілька десятків бомб і малих гранат, стріляли з усіх обозів. Наче від блискавки, все було освітлене в той темний вечір. Один із московських підкопів зламав казикерменську стіну. 30 червня 1695 р. через цей підкоп козаки, зірвавши башту, вдерлись у фортецю.

Розпочався рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин. Казикермен капітулював.

З ближньої фортеці - Мустрит-Кермен, розташованої навпроти, на дніпровому Гаванському острові, спробували обстрілювати козацькі й московські шанці та обози, але після капітуляції Казикермена, як свідчить Самійло Величко, «поклонилися й собі Низовому Запорозькому Війську, яке зі своїм кошовим отаманом Максимом промишляло, здобуваючи його, - вони припливли туди від Січі на човнах».

З інших двох фортець - Аслам-Кермена і Муберек-Кермена, що стояли поруч, гарнізони й мешканці, покинувши великі гармати, з усім своїм майном утекли до Криму. Генерал А. Гордон, що перебував на російській службі, дав таку оцінку цій кампанії, якою керував Мазепа: «Тогорічний (1695) похід на Борисфен, де генерал Шереметєв командував разом із гетьманом Мазепою, був дуже успішний. Вони по-мистецьки заволоділи кількома містами - Газі-Керменом, Аслан-Керменом і Шингиреєм».

На місці турецьких фортець побудували нові, обсадили їх українськими та московськими залогами. Це були своєрідні військові бази на кордоні з Кримом. У наступні роки боротьба з татарами тривала в пониззі Дніпра й на Запорожжі, де була витримана важка татарська облога.

У 1697 р. Мазепа взяв участь у морському поході. Наприкінці травня 1697 р. цар Петро I перебував на одній із 16 галер, що вийшли в море на чолі з венеціанським віце-адміралом Ліме разом із сотнею великих відкритих човнів, за кермом яких сиділи козаки. Командував ними гетьман Мазепа. Вони зустріли турецьку флотилію, що складалася з 13 галер, семи трищоглових і п'яти малих суден. Цар вирішив атакувати їх. У результаті двогодинного наступу чотирнадцять ворожих суден із 270 яничарами на чолі з агою були захоплені.

У липні 1698 р. численні козацькі полки під проводом гетьмана Мазепи разом з 60-тисячним московським військом, яке очолював Долгорукий, вирушили проти турецького війська сераскерського паші й змусили його відступити за річку Буг.

Мазепа також намагався відновити український флот на Чорноморському морі, - прислав запорожцям усякі корабельні припаси, заохочував їх до морських походів. За наказом гетьмана полтавський полковник Іван Іскра ретельно описав усі дніпрові острови, річки та урочища від порогів до моря. Але за Константинопольським миром 1700 р. з Туреччиною Петро I забезпечив собі Азов, погодившись на зруйнування недавно заснованих козаками на чолі з Мазепою фортець на Дніпрі.

Успішно діяв Мазепа й під час Північної війни, наприклад, у 1705 р. на Червоній Русі. Того ж року козаки під проводом гетьмана зайняли Замостя. Автор «Історії русів», характеризуючи Івана Мазепу, справедливо зауважив: «в безустанній боротьбі з поляками, татарами та турками Мазепа відзначався хоробрістю, підприємливістю та всім воєнним мистецтвом».

У 1700 р. Петро I в союзі з Данією та Польщею розпочав війну проти Швеції, намагаючись здобути Балтійське побережжя, щоб мати морську дорогу до Західної Європи. Він втягнув у війну й Україну, не рахуючись при цьому ні з укладеними нею договорами, ні з її

економічним становищем, ні з політичними обставинами, ні з соціальними умовами.

Для України царські інтереси в цій війні були далекими й чужими. За українсько-російською угодою 1654 р. московські царі ніколи раніше не використовували збройні сили України проти держав, які не виступали безпосередньо проти України та її інтересів. Україна посилала козацькі війська тільки для оборони свого краю, коли війна безпосередньо точилася біля її кордонів. Петро I змусив Івана Мазепу відправити козацькі полки на Північ, на далекі фронти Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Починаючи з 1700 р., козаків приневолювали ходити рік за роком своїм коштом у ці далекі походи, брати участь у тяжкій війні в незвичних для них кліматичних умовах. Не вистачало найнеобхіднішого, навіть харчів. Кладучи свої голови заради чужої для них справи, козацтво не тільки не діставало ніякої нагороди, а ще й потрапляло під командування московських начальників, офіцерів і генералів. Козаки терпіли й страждали від насильства, беззаконня, нечуваного свавілля, жорстокості, усяких кривд і зневаження всіх Божих і людських прав. Багато козаків гинуло, а котрі й верталися, то піші, голі, скалічені.

Цілий корпус українського війська під проводом полковника Данила Апостола діяв на півночі разом із царськими військами. Під Ерестфером у Ліфляндії вони розбили шведського генерала Шліпенбаха. Козаки захопили великі військові трофеї, але царські командири все у них відняли. Взагалі, замість вдячності, козаків пограбували - забрали всіх коней. Внаслідок цього знеможені козаки мусили пішки долати далеку дорогу додому.

Багато козаків гинуло на примусових «каналних», землекопних, будівельних роботах, на прокладенні нових доріг, висушуванні болотяних місцевостей, копанні каналів на Півночі, куди їх зганяли тисячами й де умови праці були нестерпними. Козацький полковник Черняк так описує обстановку на Ладозі, де працювало 10 тисяч козаків. «Велике число козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше множаться тяжкі хвороби - найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, однак приставлені офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтєєва... б'ють їх при роботі палицями - хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні, святкові виконують - без спочину».

Отже, повернулася з Ладogi ледве третина (до того ж багато з них покалічених) із тих 10 тисяч козаків, які працювали на Півночі. Може, з тих часів прийшли до нас гіркі слова, що «Петербург споруджений на козацьких кістках». Насправді, сповна ще не підраховано, скільки полягло козацьких голів у тих болотах, на яких побудована була нова столиця Російської імперії.

У 1706-1707 роках сила силенна народу, передусім селян і козаків, мусила працювати коло будови нової фортеці в Києві на Печерську, оскільки цар Петро боявся приходу шведів в Україну. Козаки повинні були працювати зимою й літом під пильним оком московських наглядців, котрі поводитися з ними брутально й немилосердно. Військовий писар Пилип Орлик, довірена особа Івана Мазепи, писав у листі: «Зачалася та робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські міста до головної

армії - то рекрутів, то всяких начальників. І полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана, з жалями оповідали, що пристави коло той фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, уха шпагами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величства, а там великоросійські люде доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертним боєм».

Примусові «канальні» та будівельні роботи надзвичайно знесилювали козацьке господарство - козаки мусили йти зі своїми кіньми і фуражем, харчами, одягом, зброєю. Роками вони не могли займатися власним господарством, яке занепадало, козацтво бідніло.

Згадувані в листі Орлика «переходи» через українські міста відбувалися не лише у зв'язку з побудовою Києво-Печерської фортеці. Протягом майже усієї війни через Україну проходили московські полки й команди. Вони чинили усякі кривди, забирали в населення припаси, поводитися брутально не тільки з простими людьми, а й із старшиною. З усіх боків підіймався «плач, стогін і лемент» козацтва, селян, міщан, всього українського народу.

Один із найбільш шанованих провідників козацтва - полковник Горленко, який командував біля Гродна допоміжним корпусом, частина котрого стояла і в Ризі, прибувши до головної гетьманської квартири, виклав скарги на свавілля московських командирів, їхнє знуцання, образливе поводження з козаками й старшиною. У відповідь на це полковника зіштовхнули з коня, якого відібрали, як і в решти старшин. Коли стало відомо, що з козаків, яких вислали до Пруссії, хочуть зробити драгунів (це було замахом на вільний військовий устрій), Горленко вигукнув: «Пане гетьмане, ти, що нами проводиш, що ти думаєш про це все?» І, може, вперше гетьман відверто висловив свій осуд московській владі й натякнув на можливість іншого союзу: «От яка нагорода за нашу службу!.. Який я дурень, що відкинув пропозиції Станіслава» (Лещинського). А цар до того ж безупинно вимагав поставляти до московської армії коней, худобу, хліб і всякі інші припаси, що також розоряло українські господарства.

Через війну припинилась українська торгівля через балтійські порти. Взагалі, Петро I завдав страшного удару по економіці України, фактично скасувавши вільну торгівлю. Указами царського уряду було заборонено вивозити з України будь-куди, окрім Росії, селітру - сировину для виготовлення пороху. Вугілля з Донеччини дозволялося брати лише на російські заводи. Саме в інтересах російських купців і заводчиків заборонялося ввозити в Україну з-за кордону ряд промислових виробів. Україна могла торгувати лише через віддалені та невідгодні для українського купецтва порти.

Отже, петровське «вікно в Європу» обернулося для України бідною. Вона вже не мала права користуватися давніми, традиційними для себе торговими шляхами, мусила везти свої товари через усю країну до Архангельська.

До гетьмана доходили відомості, скарги, нарікання з усіх міст Гетьманщини на безправ'я,

пограбування, знуцання, наруги царських військових начальників і солдатів над українським населенням. Мазепа гостро реагував, намагався захистити свій народ, протестував, вислав десятки листів до царя, його генералів і сановників, неодноразово висловлював свої протести в розмовах, віддавав розпорядження козацькій старшині з рекомендаціями, яким чином запобігти свавіллю чужинців.

Після лівонського походу Мазепа писав цареві: «Вернувшись із служби нашої монаршої з границь Лівонських, полковники, старшина й товариство почали на мене дуже нарікати насамперед за те, що понесли такі труди й господарство своє розорили під час такого дального походу, а далі за те, що за сіно немало їх товариства побито й потоплено, й коні повідбирані, а управи, не дивлячись на всі спори, їм жодної не дано. Особливо ж вони скаржаться на те, що у Пскові забрали їхні гармати польові. Взагалі, всі говорять на мене, що я не стою за їхні права і вам, великому государю, не б'ю чолом, що такі справи робляться».

Мазепа добився від царя проведення розслідування. Був присланий стольник Лутовінов. Але командуючий царськими військами Шереметев так усе повернув, що козаки ще й залишилися винними.

Особливо багато скарг надійшло на німецького найманця, царського довіреного, авантюриста Паткуля. Німці з його численного загону оточили в Познані козацький, загін, відняли у козаків коней, старшин заарештували. Козаки мусили йти пішки до Кракова, де їх побили шведи й поляки короля Лещинського. В результаті в Україну із 1700 козаків повернулося тільки 80. Іншого разу Паткуль силою захопив коней, які були зібрані в Миргородському полку для перевезення козацької військової армати, табірною оснащення, а також хворих, і продав їх у Франкфурті.

Незважаючи на протести, скарги та обурення, свавілля й злочини царських посіпак в Україні тривали. Особисто для Мазепи дошкульною була моральна зневага, яку він майже постійно відчував як гетьман. Цар нібито ставився до нього з великою довірою, жалував почестями. У 1700 р. Мазепа першим після Головкина одержав найвищий орден - святого Андрія. Петро I добився для Мазепи титулу князя Священної імперії. Водночас цар не дозволяв українському гетьманові набути політичної та військової самостійності. Коли розпочалися воєнні операції, Петро I поставив Мазепу, немов звичайного генерала, а не гетьмана, під руку свого улюбленця князя Меншикова, неука й хабарника, який прагнув дістати Україну у своє володіння.

Проте над усім цим стояло головне. Цар Петро I проводив в Україні колоніальну політику. Уніфікуючи всі частини своєї імперії, він почав ліквідувати особливий лад України, нищити усталені форми її управління, обмежувати старшинське самоврядування й гетьманську владу, маючи на меті їхнє остаточне скасування. У віддаленіші плани Петра I входило також і знищення збройних сил України, які він поки що використовував у своїх війнах. У 1705 р. спеціальним указом Петро I перевів козацьке військо в безпосередню компетенцію царського командування, запровадив контроль за витратами на утримання козацького війська, частково реквізував його артилерію. Цар мав намір обернути козаків на солдатів, завести в Україні рекрутчину. Як на першу спробу в 1705 р. за царським

наказом два козацькі полки були відправлені до Пруссії на вишкіл, щоб зробити з них регулярні драгунські полки.

Взагалі, Україна для Петра I була своєрідною розмінною монетою в його зовнішньо-політичних комбінаціях, козирною картою у військово-дипломатичній грі. Ціною розшматування України цар прагнув заручитися підтримкою Польщі (якій віддав Правобережжя) для спільної боротьби зі шведами. Зробивши з Гетьманщини князівство, цар мав намір віддати його англійському герцогу Мальборо, через якого сподівався втягнути у свої плани Англію, щоб вона сприяла успішним переговорам зі шведським королем Карлом XII.

Якщо раніше Мазепа, може, й сподівався, що своєю службою царю він зуміє скористатися й витягнути Україну з руїни, зміцнивши гетьманську владу, й посприяти цим розквіту науки та культури, підйому престижу Української держави в європейському світі, її шляху до майбутньої незалежності, то згодом він почав усвідомлювати нездійсненність цих прагнень. Імперська політика Петра I, яка з перших років XVIII ст. набула особливої агресивності, спрямовувалася на те, щоб зробити з України звичайнісіньку російську провінцію, а також знищити головного носія менталітету українського народу - козацтво. П'яту частину його цар мав намір зарахувати в царські регулярні полки й розчинити в солдатській масі своєї імперії, решту ж перевести в селянство й закріпачити.

Треба було рятувати Україну, виривати її із лещат деспота й поневолювача. Розмірковуючи над долею України, Мазепа замислювався й над власною долею. Вона була під загрозою. Можна було використати європейську політичну обстановку, яка склалася несприятливо для завойовницьких планів царя. Шведський король Карл XII переміг Данію, що разом з польським королем Августом II, який водночас був і саксонським курфюрстом, першою розпочала Північну війну в 1700 р. Данія окупувала Шлезвіг-Голштинію. Август зі своїм військом узяв у облогу Ригу. Карл XII висадився з військом у Копенгагені й примусив датського короля укласти мир і вийти з антишведської коаліції.

Цар Петро оголосив Швеції війну 19 серпня 1700 р. і обложив 40-тисячною армією фортецю Нарву на південному березі Фінської затоки. 20 листопада шведський король на чолі восьмитисячного війська несподіваним рішучим наступом розгромив царську армію. Всі генерали і офіцери Петра I, серед яких переважали іноземці, здалися в полон. Царська армія втратила увесь обоз, артилерію, військовий скарб.

За велінням царя 12-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Обідовського вирушив під Нарву, але встиг дійти тільки до Пскова, коли все було скінчено. Кілька тисяч козаків, хоч вони й не воювали, загинули від голоду і холоду або повернулися в Україну скаліченими.

У 1702 р. Карл XII у Лівонії подолав і третього свого ворога - польського короля Августа, прибічника царя, а, розбивши його армію, переніс військові дії в Литву. Однак Петро I, незважаючи на нищівний розгром його війська під Нарвою й поразки союзників, із непохитною рішучістю й енергією намагався продовжувати війну. Новим договором цар

зміцнив свій союз з польським королем Августом. Петро готовий був іти назустріч вимогам Августа про зречення тих прав, які він ще мав на частину Правобережної України. Це викликало протести Мазепи, який різко висловився перед царем проти всяких поступок полякам коштом України.

Нового, ще нищівнішого, розгрому військовим силам польського короля завдав Карл XII у 1702 р. Шведські війська захопили Варшаву і Краків. Багато польських магнатів перейшло на бік познанського воєводи Станіслава Лещинського, котрий претендував на королівську корону і якого підтримували шведи. Мазепа за наказом царя змушений був у 1703 р. послати до Білорусії на підтримку креатури Петра I - Августа II велике військо з'єднання (12 тисяч козаків), очолене полковником Міклашевським.

Сам гетьман весною 1704 р. на чолі всього свого війська (40 тисяч козаків) вирушив у Правобережну Україну для виконання наказів Петра I та Августа II приборкати магнатів - прибічників Станіслава Лещинського. Але Іван Мазепа, зайнявши козацькими військами Київщину й Волинь, а в наступному році - Поділля й Галичину, дійшовши аж до Сандомира, здійснював, як уже зазначалося, свою давню мету, свою національну програму - об'єднання обох частин України. Фактично він став гетьманом усієї України і вживав титул - «гетьман обох сторін Дніпра».

Водночас 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола та Мировича за розпорядженням Мазепи приєднався до саксонських військ Августа й діяв разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки Апостола розбили шведські частини Лейбнгельма й захопили у полон 300 шведів. Козаки Мировича брали участь у здобутті Варшави.

Однак Карл XII продовжував діяти досить успішно. Він знову розгромив військові сили Августа, а його самого вигнав із Польщі й переніс війну на територію Білорусії і Литви, а потім і Саксонії. Литовські магнати й шляхта в масі своїй переходили на бік шведів, визнаючи Станіслава Лещинського, який третього вересня 1705 р. був проголошений польським королем.

Цар, намагаючись затримати просування шведів, викликав Мазепу з козацьким військом. 14 тисяч козаків привів український гетьман до Мінська, де їх поставили залогою, а також у Слуцьку, Несвіжі, Ляховичах. Шведам і тут посміхнулося військово щастя. Вони взяли Несвіж, у боях за який загинув стародубський полковник Міклашевський. Після довгої облоги шведи здобули Ляховичі, де потрапив у полон переяславський полковник Мирович.

У 1706 р. Карл XII вирішив остаточно покінчити з Августом Саським. З головними своїми військовими силами Карл вирушив до Саксонії, рідної спадщини Августа, й окупував її аж до Лейпціга. Августу нічого не залишилося, як почати переговори, в результаті яких був укладений сепаратний мир 14 вересня 1706 р. зі шведським королем. Август розірвав свій союз із Московією, зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського, увільнив своїх підданих від присяги йому на вірність. Карл XII дістав змогу повернути всі свої збройні сили проти останнього члена антишведської коаліції - царя Петра.

Восени 1708 р. шведський король вирушив із Польщі через Литву і Білорусію на Московщину. Варто зазначити, що напередодні 1707 р. Мазепа остаточно утвердився в думці: для врятування України необхідно заздалегідь розірвати з Москвою (розгром котрої тоді здавався неминучим) і шукати забезпечення самостійності України через союз зі Швецією. Ще раніше український гетьман установив контакти зі шведським королем через довірених посередників. Робилося це з надзвичайною обережністю. Докладно передати перебіг цих подій, особливо початок, неможливо через брак достовірних історичних джерел.

У жовтні 1705 р. спробу встановити з українським гетьманом союзні відносини зробив Станіслав Лещинський. Його представник привіз офіційний проект союзу за підписами польського короля та канцлера. Мазепа, після допиту з тортурами, відправив цього представника разом із проектом договору в Москву. В листі до Петра він повідомляв, що вже було чотири спроби намовити гетьмана на розрив із царем. Але, запевняв гетьман царя, він «залишається непохитним, як гранітна скала, супроти всіх спокус». Насправді, Мазепі союз із польським королем був ні до чого, оскільки гетьман завжди непримиренно ставився до панування поляків в Україні. А якось у розмові з французом Балюзом, якого приймав у батуринському палаці, Мазепа заявив, що «польська корона йде за прикладом давнього Риму до занепаду». Його цікавив тільки Карл XII.

У березні 1706 р. в Білорусії чернець передав Мазепі шифроване послання близької довіреної особи княжни Дольської, в якому повідомлялося, що Карл XII направив гетьману свого листа. Через деякий час, уже в Києві, Мазепа одержав нового листа, де повідомлялося, що шведський король обіцяє підтримати Мазепу на Волині, й він може розраховувати на всю шведську армію, отже, гетьман може приступати до виконання свого плану. Незабаром йому буде надісланий договір за підписом Карла XII й Станіслава Лещинського.

4 липня до Києва приїхав цар з Меншиковим. Розійшлася чутка, що Карл XII йде на Україну. Цар наказав своєму улюбленцю підготувати для відсічі кінноту, а Мазепу поставив під його командування. Володар України відчув себе ображеним, приниженим і скривдженим. Меншиков, якого цар нагородив титулом князя, прагнув стати українським гетьманом. Проте Мазепа не виявив своїх почуттів, і цар та Меншиков продовжували вважати гетьмана «одиноким серед старшин вірним цареві».

Під час бенкету Меншиков напідпитку завів розмову з Мазепою про те, що оскільки царські війська в Києві, нарешті слід розправитися з «нашими ворогами», маючи на увазі старшину. Мазепа відповів, що «небезпечно починати нову війну, внутрішню, поки не покінчили із зовнішніми ворогами», але зробив так, щоб присутня старшина чула цю розмову. Потім гетьман своїм старшинам сказав: «Скрізь проливаємо свою кров - у Лівонії, Польщі, Литві, в Криму, Туреччині. Й навіщо? Вся ваша нагорода - це образи, приниження, а тепер хочуть нам ще забрати останки нашої свободи... Господи, змилуйся над нами, не дай їм виконати наміченого плану». Це був натяк, але старшина вже впевнилась, що їхній гетьман противник царської політики в Україні, яка викликала чимраз більше нарікань та обурення серед усього українського народу.

Будівництво Київської фортеці влітку 1706 р., започатковане Петром I у зв'язку зі згадуваним спрямуванням шведських військ в Україну, обернулося рабською працею, знущенням, бідною не тільки для козацтва, а й для міщанства, особливо ж для селян, яких силоміць гнали на землекопні роботи. До Мазепи один за одним приходили полковники й уже відверто закликали до визвольних дій. Миргородський полковник Данило Апостол казав: «Очі всього народу звернені до тебе, гетьмане. Цей нарід вірить у тебе. Нехай Господь береже тебе перед смертю, щоби ти не залишив нас у неволі». Полковник Горленко додав: «Як ми щодня молимося за спокій душі Хмельницького і звеличуємо його ім'я за те, що визволив Україну з ляхського ярма, так і, навпаки, проклинатимемо ми й наші діти довіки тебе й твої кості, коли ти нас за свого гетьманування після смерті своєї у такій неволі залишиш».

Одного разу Мазепа зібрав полковників і доручив генеральному писарю, який був найближчою й довіреною особою гетьмана, зачитати черговий лист від княжни Дольської, в якому вона писала про наміри Меншикова стати гетьманом України. Після цього Мазепа повідомив полковникам, що Меншиков прохав царя надати йому чернігівське князівство, яке він вважає першою сходинкою до гетьманської влади, а також те, що цар хоче скасувати козацьких старшин, залучити до себе всі українські міста, наславши до них своїх воєвод, вигнати всіх українців до Польщі, коли вони чинитимуть опір його планам, і навіть запропонував Україну одному англійському герцогу Мальборо. Закінчив свою промову Мазепа словами: «Боже, визволь нас від Москви!»

Отак поступово, надто обережно підводив Мазепа старшину до втаємничування у свої плани. А цар тим часом продовжував загострювати антиукраїнську політику. Він залучив на свій бік значну частину польських магнатів обіцянками відтворити польську Україну, тобто знову віддати Польщі Правобережжя. Мазепу Петро I викликав до своєї головної квартири у Жовкві на Галичині й 11 квітня на великій нараді повідомив про свій намір скасувати козацтво, перетворити його на рекрутську армію. По суті, йшлося про знищення збройних сил України.

Меншиков почав віддавати накази козацьким полковникам через голову Мазепи, який уже відверто висловив своє невдоволення «глумом, образою й приниженням», порушенням «статей», що раніше приймалися Московою та Україною. Старшину він повідомив про плани царя знищити козацтво. Полковники та інша старшина зібралися на раду. Апостол знайшов у Печорській бібліотеці в Києві текст Гадяцької угоди Виговського з Польщею. Обговорювали також договір Богдана Хмельницького з Московою 1654 р.

Мазепа не брав участі в цій нараді, вважаючи, що передчасне розголошення його контактів зі шведським королем може викликати миттєву реакцію царя, котрий знищить справу, яка так довго й терпляче готувалася. Тим більше, що протягом усього гетьманування Мазепи на нього йшли доноси. Цар нехтував ними, але щось могло й залишитись в його пам'яті.

Водночас гетьман продовжував через посередників листування зі шведським королем. Нордберг, сповідник і історик Карла XII, розкриваючи зміст кореспонденцій Мазепи,

зазначав, що в листі за вересень 1707 р. був прямий заклик до шведів прийти на Україну і злучитися з козацьким військом. Мазепа обіцяв шведському королю надати йому допомогу і приєднатися до нього зі своїм військом. Гетьман вважав, що на той час була найсприятливіша для реалізації його задумів військово-політична ситуація.

Як гадає видатний знавець мазепинської доби Ілько Борщак, гетьман, «що в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною, вибрав для цього момент найсприятливіший. Росія конала під ударами ворожих армій, Швеція тріумфувала. Польща була в агонії. Союз із Швецією не являв жодної небезпеки для політичної свободи України». Козацькі сили були, в основному, зосереджені в Україні. Об'єднавшись з ними, 69-тисячна шведська армія набувала великої переваги над петровськими силами в 50 тисяч. До того ж армія Петра була розсіяна від Полісся до Вільна.

Але вийшло інакше. В 1707 р. Карл спрямував рух своєї армії не в Україну, а в Литву й таким чином утратив час. Цар зажадав від Мазепи відокремити від козацького війська 15 тисяч і послати їх далеко від дому, а на їхнє місце прийшли царські війська. Більшість дослідників вважає, що ця обставина поряд з іншими факторами була причиною полтавської катастрофи у 1709 р.

А поки що, 16 жовтня 1707 р., Мазепа одержав нового листа від Дольської. За повідомленням княжни, Карл XII вирушив до кордонів України, проект договору з Мазепою вже був підготовлений. І ось тоді гетьман уперше відкрив свою душу Орлику, передбачливо й розумно, з застереженнями розповів про свої плани, пояснив причини їх зміни, посилаючися на високу мету, запевняючи у своїй безкорисливості.

«Всевишнього Бога взиваю на свідка і присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих почестей, не для збагачення себе або для яких-небудь інших химер, а тільки для вас усіх, хто є під моєю владою і під регіментом стоять, для жінок і дітей ваших, ради загальною добра неньки нашої бідної України, для користі всього народу українського і Запорозького Війська, для розширення прав і військових вольностей, хочу при допомозі Божій так зробити, щоб ви з жінками і дітьми нашими і рідний край з Військом Запорозьким не загинули як а московського, так і з шведського боку. Коли ж би я ради своєї вигоди так мав робити, то нехай поб'є мене на душі і на тілі Бог у Трійці Святій єдиній і невинні страсті Христові». Гетьман поцілував хрест із часточкою животворящого дерева, а потім запропонував те саме зробити Орлику, який і присягнув.

Немає сумнівів, що Мазепа був щирим. У нього не було своїх дітей, тому він не міг мати династичних намірів. Був літньою людиною й розумів, що, мабуть, недовго йому залишилося царювати. Багатства він і так мав величезні. Хтось із його сучасників висловився, що Іван Мазепа був одним із найбагатших людей Європи. Хоча над гетьманством і нависнув дамоклів меч, але Петро I мав до Мазепи безмежну довіру й дуже цінував його таланти. Гетьман був кавалером найвищої царської відзнаки. Тож якби йшлося тільки про боротьбу за владу, то Мазепа не був нею обділений. Між іншим, у доносі Кочубея царю на Мазепу передавалися його слова, звернені до полковників у Києві: «Коли нині є між вами бодай один, який може врятувати Батьківщину, я передав би йому її в опіку».

Наприкінці 1707 - на початку 1708 років склалася гостра колізія, яка могла мати фатальні наслідки для задуманого Мазепою великого плану. На схилі свого віку гетьман палко закохався в дочку генерального судді Василя Кочубея - Мотрю, котра відповіла йому не менш палкою взаємністю. Мазепа мав намір одружитися з нею, однак батьки дівчини рішуче спротивилися, тим більше, що Мотря була хрещеницею гетьмана, а церква забороняла шлюби хрещеного батька з хрещеницею. Подружжя Кочубеїв мучило й катувало свою доньку. Вона покинула рідну хату і втекла до Мазепи, проте він, оберігаючи репутацію дівчини й з огляду на скандал та осуд козацької старшини, відіслав Мотрю до її батьків.

Василь Кочубей затаїв люту ненависть до Мазепи, однак призвідцем усієї інтриги була жінка генерального судді. Тричі Кочубей разом із полтавським полковником Іскрою посилав царю доноси на гетьмана, звинувачуючи його в зраді. Але Мазепа, дізнавшись про змову проти нього, випередив листа Кочубея та Іскри й просив царя провести слідство для перевірки їхніх звинувачень. Цар, який нехтував зливою доносів на Мазепу, що йшли протягом двох десятиліть, і цього разу двічі висловив гетьману своє довір'я.

Мазепа вислав великий козацький загін, щоб захопити Кочубея з Іскрою, але вони встигли перетнути кордони України й сховалися серед царського війська. До них прийшов лист від царя, де він закликав їх до Москви. Цар лицемірно писав, що хоче їх вислухати й порадитись, як перешкодити планам Мазепи. 18 квітня Кочубей із Іскрою приїхали до генеральної царської ставки у Вітебську. Цю справу цар доручив Головкіну і Шафірову. Їх, як і інше високе оточення царя, Мазепа неодноразово наділяв дорогоцінними дарунками, повторюючи «Москва гроші любить».

Головкін і Шафіров дуже чемно прийняли донощиків, запевняючи в прихильності царя до них і заохочуючи, щоб розповіли все, що їм відомо. Кочубей передав документ із 26 статтями, в яких ним викладались факти, що свідчили, на його думку, про зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. Стверджувалось, що гетьман зраджує царя й, навіть, готував замах на нього.

Слідство з цієї справи царські судді почали тим, що піддали на тортури саме обвинуватців. Іскру, Кочубея та інших осіб і слуг, що були з ними, били страшним батогами, якого не знали в Україні. Кочубей та Іскра зразу ж відмовились від своїх доносів. 30 квітня їх як обвинувачених вислали до Смоленська. Головкін і Шафіров у справозданні до царя висловили своє рішення про смертну кару. Однак Петро I вимагав нових катувань. Вимучених козацьких старшин привезли до Вітебська 28 травня й знову піддали новим жорстоким знущанням. Стіни кімнати, де відбувалися нещадні катування, були вкриті кров'ю. В'язнів скували й відіслали через Дніпро до головної квартири Мазепи, що розмістилась у Борщагівці поблизу Білої Церкви. Невблаганний гетьман присудив їх до страти. Присуд виконали перед фронтом війська у присутності величезної юрби. Під сокирою ката впали голови генерального судді та полтавського полковника.

А тим часом старшина посилила свій тиск на Мазепу. Однак тільки Орлик знав про зв'язки гетьмана зі шведським королем. Одного дня до гетьмана прийшли генеральний обозний Ломиковський і полковники - Апостол, Горленко і Зеленський, які склали текст

присяги. Мазепа вніс деякі поправки. Спочатку полковники присягнули на хресті, а потім і гетьман, який зобов'язався за відповідних обставин з'єднатися з Карлом XII проти московського царя, щоб забезпечити Україні самостійність.

Між тим таємні, через посередників, переговори українського гетьмана та шведського короля закінчилися укладенням договору, котрий ліг в основу українсько-шведського союзу 1708 р. Про цю подію, крім короля та гетьмана, було відомо тільки генеральному писарю Орлику та прем'єр-міністру Карла XII графу Піперу. Оригінал договору загинув десь під Полтавою. Граф Піпер власноручно знищив у вогні всі таємні державні папери, мабуть, у першу чергу ті, суто секретні, що торкалися Мазепи. За наказом Петра I їх марно шукали. Перший допит графа Піпера в полоні стосувався відносин Карла XII з українським гетьманом.

До нас дійшло шість статей цього договору, зафіксованих у документі, складеному Пилипом Орликом у 1712 р. - «Вивід прав України».

«1. Й. К. В. (його королівська величність) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь (мається на увазі гетьман - О. А.) і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під команду шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що - як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка - треба сподіватися - не наступить ще довго. Стани України захищають всі вольности згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батулин, Полтаву, Гадяч».

Отже, договір Карла XII й Мазепи був договором двостороннього міжнародного характеру, він відповідав типу союзного договору двох суверенних держав. З одного боку, виступав шведський король, а з іншого - «гетьман і Стани». Шведський король

гарантував Україні її вільний козацький устрій і всі землі, що належали колись до Русі. Мазепа із старшиною дуже виразно поставили справу об'єднання всіх українських земель, і в цьому вони пішли слідами своїх попередників - Богдана Хмельницького й Карла X Густава. Швеція ще в 1657 р. гарантувала Богдану Хмельницькому відвоювання всіх українських земель.

У договорі спеціально підкреслювалося, що шведський король ні в якому разі не може претендувати на герб і титул гетьмана України. Обидва ці елементи відігравали велику роль у міжнародному державному праві XVII-XVIII століть, оскільки були тоді символом і зовнішньою ознакою суверенності краю. Україна мала гіркий досвід із Москвою, в договорі з якою це питання не порушувалося. Царі узурпували титул України. Олексій Михайлович зразу ж став називатися - «цар Малої Росії». Тому при переговорах Богдана Хмельницького з Карлом X щодо герба й титулу України робилося спеціальне застереження, яке повторилося і в договорі Карла XII з гетьманом Мазепою.

Поряд із позиціями конституційного характеру в українсько-шведському договорі 1708 р. були положення, що мали тимчасовий характер і спричинювалися тогочасною воєнною ситуацією. У 1708 р. Карл XII вирішив вступити в Україну. Таке рішення зумовлювалось проблемою, яка виникла з постачанням армії продовольства. Становище в Україні на той час змінилося, оскільки Мазепа на вимогу Петра I змушений був відрядити йому 15 тисяч добірного козацького війська, натомість в Україну були введені російські військові з'єднання. Існувала реальна загроза, що прихід шведських армій призведе до появи в Україні додаткових петровських військ.

Однак надійшла вирішальна година з'єднання козацьких військ із шведською армією, на прихід якої чекав Мазепа. Він висилає до головної квартири шведського короля в Могилів своїх посланців з проханням прискорити вступ армії Карла XII в Україну, щоб випередити московські війська. Тим часом Мазепа готується до оборони від царських військ, збирає запаси харчів у великих містах, зміцнює Батурин. У це дуже укріплене місто з численною артилерією і з великим складом бойових запасів завезли нові гармати. Робляться ці приготування відкрито, адже цар упевнений, що вони спрямовані проти шведів. Мазепа нагадує священникам відправляти богослужіння в церквах за перемогу Петра I. Ця надмірна обережність та й ще в рішучий час обернеться згодом проти самого гетьмана., Коли він відверто змінить свою позицію, народ його не підтримає.

На настирливу вимогу царя негайно вислати козацькі полки на з'єднання з російськими військами, Мазепа прикидається тяжко хворим. Уміло обманює царського посланника Протасієва, що інформує Головкина про смертельну недугу гетьмана. Мазепа ж негайно повідомив графа Піпера; що з утіхою зустріне шведську армію, й передав інструкцію, як здійснити переправу через Десну. Карл XII надто довго витрачав дорогоцінний час і тільки 16 вересня 1708 р. віддав наказ передовим частинам генерала Лягенкрона перейти кордони України, зайняти Стародуб і з'єднатися там з гетьманською армією. Але Лягенкрон збився з шляху, прогав час, і царські війська випередили його. Петро I теж віддав наказ військовому з'єднанню під командуванням німецького генерала Інфлянта зайняти Стародубську фортецю з огляду на її першорядне стратегічне значення.

Через кілька днів уся шведська армія на чолі з королем вступила в Україну. Цей багатий край із природними скарбами, з величезними набутками працьовитих рук, де кожне село могло прогодувати цілий полк, здався шведам землею обітованою. Французький посол при дворі Карпа XII Безенваль писав 25 вересня 1708 р.: «Україна така багата харчами всякого рода, яких сама не може з'їсти ані вивезти на чужину для торгівлі, що й населення має завсігди на кілька літ відповідні засоби».

Шведи поводитися в Україні як союзники, дружньо, шанували мешканців, платили золотом за реквізиції. На противагу їм царські війська в Україні, за своєю традиційною тактикою, залишали по собі пустелю, проганяли селян, руйнували й грабували села та хутори.

Наприкінці вересня гетьман зібрав надзвичайну раду і звернувся до її учасників: «Панове полковники, чи маю я злучитися, як мені наказує цар, з генералом Інфлянтон?» Рада одностайно висловилася, щоб Мазепа відправив послів до шведського короля просити допомоги і об'єднатися з козацьким військом з метою перешкодити московській армії в поході на Україну. Настрій ради був такий, що відчувалося: якби Мазепа відмовився, вибрали б іншого гетьмана й доручили йому очолити війну проти царя. Тоді Мазепа наказав Орлику зачитати текст договору з Карлом XII. Усі в захваті виголосили славу на честь України й її гетьмана.

На чолі п'ятитисячного козацького війська виступив гетьман із Батурина на з'єднання зі шведською армією. Стільки ж козаків із чотирьох сердюцьких і Лубенського, Миргородського і Прилуцького полків на чолі з сердюцьким полковником Чечелем і гарматним осавулом Кенігсенон залишив Мазепа для захисту гетьманської резиденції, батуринського палацу й фортеці, наказавши не допускати царські війська в Батурин.

З гетьманом ішли: з генеральної старшини - суддя Семен Чуйкевич, обозний Іван Ломиковський, писар Пилип Орлик, осавули М. Гамалія та Д. Максимович, хорунжий Іван Судима, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, бунчуковий товариш Федір Мирович, Клим Довгополенко, Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Третяк, Андрій Гамалія, Семен Лизогуб; із канцелярії - писарі Михайло Ломиковський, Яків Гречаний, Іван Максимович та канцеляристи Антонович і Григорович; полковники - київський Констянтин Мокієвський, прилуцький Дмитро Горленко з зятем Бутовичем, лубенський Семен Зеленський, миргородський Данило Апостол, компанейські Гнат Галаган та Ю. Кожуховський, сердюцький Яків Покотило. Усі зі своїми полками.

Коли українська армія після денного переходу переправилася через річку Десну на правий її берег, Мазепа вперше відкрився перед козаками, більшість із яких не знали про істинні наміри гетьмана і вважали, що вони йдуть у наступ на Карла XII. Мазепа урочисто повідомив козакам, що веде їх проти «одвічних ворогів» українського народу, проти московського царя, який хоче відібрати права та вольності українців, скасувати гетьманську владу й козацьке військо, а самих козаків зробити невольниками.

Гетьман проголосив: настав час, коли можна скинути ненависне ярмо і зробити з України вільну й незалежну державу. У цьому допоможе шведський король Карл XII, який

присягає, що боронитиме Україну всіма доступними йому засобами проти московських намагань, забезпечить незалежність. Мазепа переконував, що це єдиний спосіб урятуватися Україні, яка внаслідок російсько-шведської війни опинилася «між двома проваллями». Хоч би хто із тих двох воюючих - цар або король - переміг, для України однаково настане лиха година, рабство. Переможе король шведський - і «ми неминуче причислені будемо до Польщі і віддані на волю його улюбленця короля Лещинського... й пораховані будемо як завойовані... отже, будемо рабами». А якщо переможе російський цар? Він-бо «карає народ так свавільно, і не тільки свобода й добро, а й саме життя підбите єдиній волі та забіганці царській». Таким чином, єдиним порятунком для України є рівноправний союз зі Швецією.

8 листопада о дев'ятій годині ранку в Горки, де розміщувалася головна квартира шведського короля, прибув український гетьман з усім своїм військом в оточенні особистої гвардії. Перед ним несли бунчук і булаву, прикрашені дорогоцінними каменями. Карл XII зустрів Мазепу з найвищими державними достойниками, полководцями, відзначеними хоробрістю та іншими воїнськими заслугами, командирами й вишуканими найкращими полками шведської армії.

За кілька кроків від короля Мазепа зійшов з коня на землю й добірною латинською мовою привітав його, дякуючи Богові, що прислав Карла в Україну скинути московське ярмо. Король був у захопленні від особистості Мазепи. Він побачив перед собою володаря-європейця, людину великого інтелекту, з вишуканими манерами, який тримався гідно й незалежно.

Карл XII поставив до українського гетьмана з найвищим пієтетом, схилив низько голову перед ним і запросив сісти на фотелі, а сам стояв перед ним, знехтувавши таким чином етикетом заради Мазепи. Карл XII подякував і дав королівське слово, що не складе зброї, доки не забезпечить Україні незалежність. І потім, впродовж усього часу спілкування, й тоді, коли Мазепа був у вигнанні, Карл XII, будучи людиною чесною й благородною, цінував і шанував гетьмана, незмінно виявляв до нього глибоку повагу та щирі симпатії.

Після кількох днів святкування на честь українсько-шведської дружби, об'єднані війська вирушили до Батурина.

Меншиков із передовими московськими силами наблизився до Батурина, все ще сподіваючися з'єднатися з військами Мазепи, хоча вже розійшлися чутки про від'їзд гетьмана для злуки зі шведським королем. Батурин зустрів Меншикова гарматними пострілами. Дізнавшись, що гетьман переправився через Десну, Меншиков остаточно впевнився про перехід Мазепи до шведів і негайно повідомив про це Петра I. Цар здивувався, навіть розгубився. На нього найшов приступ шаленої люті й ненависті. Складалася загрозлива ситуація. Шведські війська, посилені козацькими, могли завдати поразки царю, й тоді Московію спіткала б доля її союзників по коаліції. Однак особливістю Петра було вміння не втрачати голови в найкритичніші моменти, зосереджувати свої сили на головному, приймати важливі рішення й діяти з нестримною енергією.

Й цього разу Петро з блискавичною швидкістю приймає рішення: видати маніфести до всього українського народу, старшині обрати нового гетьмана, а Меншикову штурмувати Батурин, вживаючи безоглядного терору, щоб із самого початку відстрашити населення України від шведів.

Сьомого та восьмого листопада з'явилися царські маніфести, просякнуті підлою демагогією й нахабною брехнею. Цар робив усе можливе, щоб підірвати престиж Мазепи, звести наклеп на його політику й союз зі шведами, відвернути народні маси від гетьмана, спрямувати настрої в інший бік. У маніфесті Петро називає Мазепу зрадником царя, обвинувачує його в тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру, передати унії православні церкви й монастирі. Про шведського короля писав, буцімто він, де тільки не проходив, «церкви їхні й святині грабував і обертав їх на стайні й поварні, священство тиранів і вбивав, утвар церковну переробляв на світські непристойні речі, образи святі зневажав, нищив і ногами топтав».

Цар закликав український народ залишатися йому вірним і обіцяв таких вольностей, яких не має жодний народ у світі. Він писав: «никогда я въ мысляхъ не имелъ обижать, разорять і порабощать вольнфй народ Малороссійскій. Можно нелестно сказать, что ни единый народ под солнцем не может хвалиться такою легкостію и свободою, як же нашъ народ Малороссійскій».

Той самий цар, який чекав тільки нагоди, щоб знищити Україну, в маніфесті виступив як її оборонець, більше того - як захисник українських селян. Він нібито скасував податки, що їх, як він стверджував, раніше наклав Мазепа для свого збагачення. Це мало вплив на свідомість народу - московського царя протиставляли українській старшині.

Такі маніфести та прокламації до українського народу видавали й шведський король і Мазепа. Гетьман намагався донести до населення мотиви його союзу зі шведами. Мазепинські письмові звернення до народу розшукували, знищували, тероризували тих, хто їх розповсюджував. Розгорнулася війна маніфестів. Петро I мав значні переваги в засобах цієї «прокламаційної» боротьби. Його укази друкувалися в багатьох примірниках. Тільки в друкарні Києво-Печерської лаври до 10 листопада 1708 р. було виготовлено 634 примірники. Князь Голіцин роздавав їх іноземним послам. Крім того, він наказав зачитувати їх у церквах під час служби.

11 листопада Меншиков прийшов до Батурина з великим військом і зробив так, як йому наказав цар. Коли царський офіцер-парламентер ствердив, що залога тримається непохитно, Меншиков вирішив узяти Батурин приступом. Війська переправилися через Сейм і почали штурмувати фортецю, але гармати Кенігсена змели їм мости й примусили солдатів відступити в безладді. Всі спроби порозумітися через кількох парламентарів були рішуче відкинуті захисниками Батурина. Меншиков кілька разів кидав свої війська на стіни Батурина, але козаки хоробро захищали місто і його укріплення, відкидали ворога від міських воріт. Рови заповнилися трупами, але запекла битва тривала й за стінами міста.

Неспроможний подолати козаків, Меншиков вирішив відступити від Батурина й навіть перейшов річку. Він мусив поспішати, бо вже наближалися шведи із Мазепою. Але тут на поміч Меншикову прийшов прилуцький полковник Ніс, який перебував у Батурині. Він відправив навздогін Меншикову свого прибічника Соломаху сказати йому, що в Батурин можна увійти засвіт, коли козаки будуть спати, потаємним ходом. Про нього знав дуже малий гурт довірених козаків.

Уночі зрадники ввели царські війська на середину майдану, й ті накинулися на сонних козаків. Потім почалося знищення жителів Батурина. Козаки і батуринці в перехресному вогні відчайдушне, геройськи боронилися. Військо московське палило й грабувало місто, гвалтувало і вбивало жінок. Згодом пожежа несамовитим полум'ям охопила місце різні і грабунку. Меншиков дав наказ не щадити нікого й убивати навіть дітей. «Вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят», - писав автор «Історії русів». Козаки, які потрапили в полон, особливо старшини, були по-варварськи закатовані. Сам Меншиков із катами вішав і мучив людей. «Звичайна кара була для них живцем четвертувати, колесувати і на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали». Один із сучасників свідчив: «Всі жителі перерізані - се звичай нелюдських московитів. Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейм, щоб вони подали звістку іншим про погибель Батурина». Вилловлювати та ховати жертви під загрозою смертної кари було суворо заборонено.

Вся артилерія Мазепи (більше 70 гармат), його прапори, відзнаки, й усі дорогоцінності опинилися в руках Меншикова. Закінчуючи розповідь про страшний кривавий розгул терору Меншикова, що тривав два дні - 13 і 14 листопада 1708 року, про безглузде й жорстоке спалення і зруйнування Батурина, про вирізаних дітей і людей похилого віку, про знищення козацької залози (понад 15 тисяч чоловік), автор «Історії русів» зазначав, що царські солдати руйнували навіть церкви, хоча були одновірцями з українцями. «Усе місто і всі громадські його будівлі, себто церкви і урядові будинки з їхніми архівами, арсенали і магазини із запасами з усіх кінців запалено і обернено на згарище. Тіла побитих християн та немовлят кинуті на вулицях і поза містом... Меншиков, поспішаючи з відступом і буди чужий людяності, полишив їх на поталу птицям небесним і звірам земним, а сам, обтяжений незліченними коштовностями і скарбами міськими й національними і забравши з арсеналу 70 гармат, одійшов від міста і, переходячи околиці міські, палив і руйнував усе, що траплялося йому на дорозі, обертаючи селища народні на пустелю. Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку, за правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще курила після полум'я, що її пожирало».

Страшні репресії викликали жах в Україні. Люди залишали міста й села, утікаючи в степи. З острахом і огидою приглядалася Європа до бузувірської різни, вчиненої Петром I в Україні. Український історик Ілько Борщак, який протягом десятиліть працював у французьких архівах і бібліотеках, розшукав багато цінних невідомих документів і матеріалів з історії України, особливо Мазепипської доби, в книжці «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана» наводить промовисті назви статей із французьких газет і часописів, що вийшли в 1708 р.: «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки і діти на

вістрях табель», «Всі мешканці Батурина, без огляду на вік і стать, вирізані, як наказують нелюдські звичаї московитів», «Ціла Україна купається у крові. Меншиков уживає московського варварства».

Наказавши негайно вибрати нового гетьмана, цар прагнув принизити авторитет Мазепи в очах шведів. У Глухів, де розмістилася головна квартира царських військ, 17 листопада з'їхалося всього чотири полковники з козаками, а також духовенство - високі ієрархи. Вибори відбувалися під прицілом царських рушниць. Та все ж іще стало в козацької старшини духу, перше, ніж приступити до вибору, просити царя підтвердити всі давні права і вольності українського народу. І цар клявся, що всі права й свободи збереже. Гетьманом «вибрали» за волею царя стародубського полковника Івана Скоропадського, знесиленого старця. Кандидатура молодого й талановитого ніжинського полковника Полуботка, щирого патріота, якого пропонували старшини, була відхилена царем, бо, як сказав Петро I, «з Полуботка може вийти другий Мазепа».

Скоропадський був давнім приятелем Мазепи, який його запрошував приєднатися до союзу зі шведами. Але Скоропадський, маючи в безпосередньому сусідстві царські війська, на це не наважився. Проте, шануючи Мазепу, він спочатку ухилився від виборів, але тиск на нього був таким, що вимушений був погодитися. Текст присяги Скоропадського на вірність царю мав принизливе зобов'язання, згідно з яким гетьман «не буде мати ніякого зв'язку з Мазепою і буде повідомляти царя про всі хвилювання народу і його симпатії до Мазепи».

Після процедури виборів на ринковому майдані влаштували за наказом царя і в його присутності видовисько з театральним ефектом - символічне покарання - страту Мазепи, яку Петро I назвав «сошедшие Мазепы в ад». Збудували риштування, встановили на ньому шибеницю й принесли туди опудало, зроблене й одягнуте під Мазепу. Меншиков і Головкин увійшли сходами на шибеницю, роздерли диплом, за яким Мазепа був колись нагороджений найвищим орденом Росії - святого Андрія Первозванного. Писар зачитав злісну пародію смертного присуду. Опудало повісили на шибеницю, а потім кат тягав його серед пилу вулицями міста, топчучи ногами.

Петру здалося й цього замало. Він відновив середньовічний московський обряд, тоді на Україні невідомий, - анафему. 23 липня у глухівській Святотроїцькій церкві в присутності царя і його царедворців і генералів, козацької старшини, яка залишилася під московською владою, проводилося несамовите богослужіння. Священики й ченці, яких зібрали з усіх кінців, були вдягнені в сумні однострої чорного кольору, тримали в руках довгі, як козацькі шаблі, свічки з воску, зафарбовані сажею.

Співаючи псалми, вони оточили опудало, а потім, обертаючи на нього свої чорні свічі, стали волати разом із дяками й паламарями: «Да будет Мазепа проклят». Потім архієрей вдарив опудало палицею в груди і крикнув: «На зрадника і відступника Івана Мазепу анафема». Опудало з криками поволокли з церкви, а за ним ішли священнослужителі, співаючи: «Днесь Иуда оставляет учителя и приемлет диавола». Цар видав спеціальне доручення, щоб того самого дня таку ж відправу влаштували в Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія і всього двору.

Було щось сатанинське в цьому наказі Петра I: проклинати Мазепу в церквах, збудованих на його кошти. Анафему Мазепі проголошував українець, видатний вчений, вчитель Пилипа Орлика, автор панегірика на честь Мазепи, царський митрополит Стефан Яворський. Частина здеморалізованого українського духовенства, що відійшла від традицій незалежної автокефальної національної церкви, вірно служила цареві. З того часу понад два століття щорічно в церквах усїєї Російської імперії проклинали Мазепу й проголошували йому анафему.

Анафема була знята через 210 років як неправомірна антицерковна акція. Цар Петро як мирська, світська людина не мав права наказувати і влаштовувати таке дійство в церкві. Прерогатива цього могла належати тільки Собору або Синоду. До того ж не було соборної постанови православної церкви. Вселенська церква визнала оголошення такої анафемі як підкорення православною церквою закону Божого законам сатрапа. У 1918 р. анафема щодо Мазепи була знята, але не російською православною церквою, а Українською автокефальною в Києво-Софійському соборі.

Цар бажав перетягнути на свій бік козацьку старшину. Всі маєтки Мазепи й «мазепинців» він проголосив конфіскованими й пообіцяв роздати їх старшинам, які доведуть свою вірність царю. Та козацька старшина, котра прибула за першим наказом до Глухова на вибори нового гетьмана, щедрою рукою була обдарована грамотами на маєтності. З конфіскованих маєтностей цар подарував великі земельні латифундії своїм генералам і міністрам: Меншикову, Головкіну, Долгорукову, Шафірову, Шереметеву та іншим.

Нагороджено й тих, хто зробив на когось донос, звинувачуючи, що той є явним чи таємним прихильником Мазепи. Антипатріотичні елементи українського суспільства намагалися використати момент, аби збагатитися, зробити кар'єру таким несправедливим, чорним шляхом. Це дуже поглибило деморалізацію суспільства; Водночас розшукували багатства Мазепи, які він закопав у різних місцях. Із цього скарбу Голіцин одержав 25 тис. крб. - «за працю при облозі Батурина», Меншиков - 6 тис.

Цар усіляко намагався залякати український народ, нещадним терором знищити у нього всякий дух опозиції. На прибічників Мазепи, тих, кого підозрювали у зв'язках з ним, на старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, посипалися страшні репресії. Людей розшукували по домівках, а потім зводили до містечка Лебедин, біля Охтирки, куди були перенесена головна царська квартира з Глухова. Там їм завдавали таких варварських мук і страждань, які могла вигадати тільки садистична уява Петра, котрий сам давав точні інструкції.

Система жаклих тортур, від яких люди божеволіли, мала поетапний характер: батіг, розпечене залізо, колесування, четвертування, вбивання на палю, здирання шкіри живцем. Коли нещасні не витримували і зізнавалися в неіснуючих гріхах, наставала найлегша в цьому пеклі кара - шибениця або сокира в руках ката. 900 осіб упали жертвами, не витримавши до кінця нелюдських тортур. У Лебедині з'явилося тоді велике кладовище, яке в народі називали «гетьманським цвинтарем».

Дикі криваві оргії Петра I та його сатрапів значно перевищили все, чого зазнав народ за

часів руїни. В Україні навіть для кримінальних злочинів не застосовували нелюдських мук, які широко практикував Петро І.

Через 90 років автор вищезгаданої «Історії русів» назвав це «лебединськими тиранствами і звірячими лютостями, що жахають саму людську уяву». На його думку, насильствами, жорстокостями, кровопролиттям цар прагнув викоренити, знищити ідею права народної свободи, як одного з принципів розвитку нації. «Зостається тепер розмислити і посудити, що, коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні: "Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду свого", - то яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?».

Взагалі царський режим із його батогами, тортурами, засланнями до Сибіру тяжко деморалізував козацьку старшину, еліту українського народу.

Тим часом бойові дії розвивалися. 16 листопада шведсько-українські війська переправилися через Десну. Російські війська даремно намагалися їм перешкодити, їх розігнала шведська артилерія. 23 листопада союзники переправилися через ріку Сейм і підійшли до того місця, де раніше стояв Батурин. Замість своєї могутньої, розкішної столиці гетьман побачив руїни, обсмалені вогнем і щедро политі людською кров'ю, трупи її оборонців. Не залишилося жодної живої душі.

29 листопада Карл XII і Мазепа зайняли Ромни, на другий день - Гадяч, фортецю великої стратегічної ваги. Ромни Карл XII зробив головним місцем перебування своїх військ. Через Ромни, Гадяч, Прилуки та Лохвицю проходив фронт шведської армії. Царські війська розгорнули наступ на Північну Україну й розташувалися на окраїнах Полтавщини і Харківщини. Війська Петра І намагалися тривожити свого супротивника дрібними нападами.

Взимку 1708-1709 років ударили люті морози, від яких загинуло більш як чотири тисячі шведів. Гадяч перетворився на величезний шпиталь. Шведська армія, вже до того ослаблена, кількісно зменшилась. Однак саме в люті морози шведські й козацькі війська, головну квартиру яких Карл XII переніс до Зінькова, здобули перемогу в боях під Веприком, а також біля Гадяча. Воєнні операції були проведені на Слобожанщині, де під Красним Кутом відбулася велика битва. Карл завдав петровській кінноті такого удару, що вона на тривалий час втратила свою боєздатність. Але несподівано настала відлига, все вкрилося водою. Сутички припинилися. Шведи й козаки відійшли. Свою головну квартиру вони перенесли до Будища на правому березі річки Ворскли.

І цар, і Мазепа разом із Карлом XII намагалися залучити на свій бік запорозьких козаків. Цар відправив на Січ послів із дарунками й великими грішми, прагнучи підкупити запорозьку старшину, але з цього нічого не вийшло. Пізніше туди прибули посланці гетьмана: генеральний писар Орлик, генеральний суддя Чуйкевич, київський полковник Мокієвський, бунчуковий товариш Мирович.

Запорозька Січ протягом усього свого існування залишалася найдемократичнішим осередком в Україні. Тому в запорозьких козаків були дуже напружені стосунки з гетьманом Іваном Мазепою. Вони протистояли його соціальній політиці, а також були незадоволені тим, що гетьман, здійснюючи плани Москви, будував на землях Запорозької Січі царські фортеці.

Кость Гордієнко - один із найвидатніших кошових отаманів - особисто ставився вороже до Івана Мазепи. Однак, коли експансіонізм московського царя щодо України проявився з усією очевидністю, як і намір Петра I остаточно розтрити українську державність, коли найжиттєвішим інтересам українського народу почали завдаватися нищівні удари й нависла загроза знищення козацтва, а також суцільного закріпачення селянства, запорозькі козаки згуртувалися навколо Мазепи - носія великої загальнонаціональної ідеї незалежної самостійної Української держави. Рішуче й енергійно підтримав Мазепу й Кость Гордієнко. 23 березня він виступив на Січовій раді. Спочатку там вислухали московських послів. Потім зачитали листа від Мазепи. Гетьман перелічував усі кривди, які царі завдавали Україні, котра за допомогою шведів зможе, нарешті, скинути московське ярмо й вибороти собі свободу. Патріотична промова кошового отамана вплинула на учасників ради. Вони одноставно вирішили приєднатися до Мазепи.

30 березня Карл XII прийняв у Будищах запорозьких послів, що привезли йому листа від свого кошового отамана, в якому він повідомляв про прийняття опіки шведського короля й готовність йти на жертви заради виборення Україною свободи. Того ж часу запорожці на чолі з Костем Гордієнком розгорнули бойові дії проти царських військ, що змінило на краще воєнну ситуацію для козаків і шведів, які знищили царську залогоу в Кобеляках, ряд сторожових загонів, очистивши таким чином територію України до Дніпра.

6 квітня Гордієнко прибув до Будищ на чолі восьмитисячного запорозького війська, їх урочисто зустріли дві тисячі гетьманських козаків на чолі з двома полковниками. Мазепа приймав Гордієнка з його почтом у колишньому маєтку Кочубея в Диканьці. У великому залі біля столу, на якому лежали гетьманські клейноди, кошовий отаман, вклонившись гетьману, схилив перед ним бунчук на знак пошани. Вони обмінялися промовами. Потім Мазепа влаштував для гостей бенкет.

Наступного дня відбулася зустріч Гордієнка та запорожців із Карлом XII. Шведський полководець і король виявив пієтет до запорожців, високо цінуючи їхнє мистецтво, величезний престиж національного війська. Гордієнко, зі свого боку, дав високу оцінку шведським воякам, а королю висловив подяку за те, що він прийшов допомагати визволяти Україну.

Гетьман склав із кошовим договірну умову, до якої шведський король приєднав своє зобов'язання, не підписувати з царем миру, доки Україна не буде вільна від московського панування. Мазепа склав присягу у своїй резиденції, а запорожці - в будищанській церкві. Запорозькі посланці, до яких приєдналися представники вгд шведського війська, повернулися на Січ. Вони везли лист короля й гроші в дарунок, до яких гетьман додав ще 50 тисяч золотих дукатів.

У той час, як запорожці вели ці переговори в головній квартирі шведського короля, запорозький загін розбив військове з'єднання московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею й доставив Карлу XII кілька сот полонених. Приєднання запорожців було для шведів дуже своєчасним, бо вони мали велику потребу в кінноті. Нагадаємо: значна частина шведської кінноти була знищена під час зимової кампанії. Безпосередні комунікації з Січчю на дніпрових островах були головним шляхом для контактів із Кримом і Туреччиною, з якими Карл XII проводив переговори, прагнучи втягнути їх у війну з Московією.

Союз Запорозької Січі з гетьманом Мазепою й шведами поза політичною та військовою вагою мав ще й моральне значення. Запорозькі козаки, які завжди боронили православні церкви та козацькі вольності, захищали селянство від панів і боролися проти панування чужинців, користувалися шаною, любов'ю й довірою серед нижчих прошарків українського населення. Участь запорожців у цьому союзі визначала його справедливість для народних мас України. Тому протягом кількох днів до союзних військ приєдналося багато добровольців, а селяни забезпечували військо харчами.

На початку травня армія Карла XII, просуваючися на південь, дійшла до лінії Ворскли й тут облягла Полтаву з її фортецею. Шведські дослідники вважають, що Карл XII як прихильник активної, наступальної стратегії прагнув завдати рішучого удару головним силам ворога, знищити їх у генеральній битві. Через облогу Полтави Карл сподівався втягти в битву царську армію. Рішуча перемога, на думку Карла, забезпечила б йому також нових союзників, зокрема турків і татар.

Українсько-шведська армія розташувалася навколо полтавських мурів. Запорожці - великі майстри фортифікаційної справи - почали копати окопи довкола Полтави. Меншиков використав сприятливу для нього військову ситуацію, щоб виконати наказ царя про зруйнування Січі, де залишилося обмаль козаків, оскільки більшість пішла за Мазепою. Царське військо, очолене полковником Яковлевим, розділилося на два загони: один із них плів човнами Дніпром, другий ішов правим берегом за човнами. Перший загін легко й несподівано оволодів козацькою фортецею Кодак і подолав пороги. 18 травня Яковлев дістався до Кам'яного затону й відправив парламентарія з листом від Меншикова, який владно вимагав козаків піддатися йому. Запорожці кинули посла у воду.

Чортомлицька Січ розташувалася на острові, котрий омивали, як тоді казали, вісім річок. Під час повені він справді був неприступний. Перша спроба солдатів Яковлева пристати до берега на легких човнах закінчилася для них фатально. Більш як тисяча солдатів потонули, ті, хто потрапив у полон, були знищені. І знову, як і к Батурині, знайшовся зрадник. Козацький полковник Га-лаган, який у молоді літа жив на Січі, добре знав усі шляхи до неї. Спочатку Галаган пішов за Мазепою, але потім покинув його. Мабуть, прагнучи довести свою лояльність щодо царя, він пішов на зраду і ввів непомітно солдатів у Січ. Козаків було всього кілька сот, але вони билися хоробро й відчайдушне. Галаган і Яковлев пообіцяли тим, хто добровільно здасться, зберегти життя. Насправді ж, над тими, котрі цьому повірили, вчинено криваву різню. «Голови луплено, шию до плахи рубано, вішано і інші тиранські смерті завдавано, мертвих із гробов многих не тільки

товариства, но і чернецов луплено і вішано». Галаган полював на запорожців на шляхах, у степових сховищах, спійманих висилав до Москви. З Січі були вивезені гармати, державний скарб і прапори.

6 липня під Полтаву прибуло 70 тисяч добірного царського війська. Шведсько-українського війська було вдвоє менше. 7 липня Петро видав маніфест до своєї армії. У ньому цар звично таврує Мазепу «підлим зрадником», але вже не звинувачує його, як раніше, у зраді на користь Польщі. По суті Петро I визнав, що гетьман, бажаючи «відділити Україну від Росії», прагнув самостійності України - «зробити з неї незалежне князівство і залучити до нього Волинь».

Генеральна битва відбулася восьмого липня. Першими в неї вступили шведи, які о восьмій годині ранку почали наступ на російські редути. Полтавська битва має величезну літературу багатьма мовами. У численних працях докладно описано хід битви, визначаються причини поразки шведської армії, котра до того вважалася непереможною. Воєнні історики проаналізували стратегію й тактику обох воюючих сторін, прокоментували плани і дії Карла XII, Петра I, їхніх воєначальників. Думки і оцінки різних авторів досить часто не збігаються. Найбільше сходяться на тому, що до поразки спричинилася значна кількісна нерівність сил, що діяли під Полтавою, а також неможливість Карлу XII внаслідок поранення особисто керувати боем.

Призначений королем головнокомандуючий маршал Ренскіоль не розвинув далі перший, дуже вдалий натиск шведських частин на російське військо. Відкинуті солдати Петра безладно тікали до свого табору. Взагалі перший етап Полтавської битви складався кепсько для Петра I, й він подумував про відступ. Проте виявилось, що Ренскіоль не володів ситуацією, командуючі окремих з'єднань сперечалися між собою під час операції. Через це у шведській армії виникло безладдя, яке перейшло в паніку. Не могло врятувати становища й те, що окремі шведські частини героїчно, відчайдушне, до останнього протистояли наступу царських військ. Велика кількість шведських вояків разом зі своїми генералами й маршалами потрапила в полон.

Битва велася між шведськими і царськими військами. Козаки майже не брали в ній участі. Однак ті з них, хто потрапив у полон, зазнали великих мук і знущань від царських катів. Усі вони загинули від тортур. Іван Мазепа не брав участі в бою й не виходив із свого намету. Гетьман з'явився поруч із Карлом XII, коли той почав відступати.

Полтавська катастрофа, з огляду на подальші події та майбутню долю України, була для неї національною трагедією. Полтавська битва стала початком рабства й колоніальної залежності України. Петро I одержимо винищував дощенту все, що стосувалось імені Мазепи і української державності.

Частина шведського війська згуртувалася навколо пораненого короля, якого на ношах буквально витягли з пережесного вогню. Вирішили відійти у володіння турецького султана, скориставшись тим, що цар Петро, святкуючи свою перемогу, прогаяв час і не організував переслідування. Король ще поривався вступити в бій і краще загинути на полі бою, ніж ганебно відступати. Однак генерали й Мазепа переконали його, що цар,

захопивши короля в полон, примусить його підписати договір, ганебний для Швеції.

Залишки шведської армії разом із запорозькими козаками йшли берегами Ворскли аж до її гирла. До них поволі збиралися докупі розсіпані шведські полки. Йшли у військовому порядку, з розгорнутими прапорами. Козаки прикривали відступ. Мазепа та король їхали в кареті. До них приєднувалося те українське населення, яке підтримувало шведів і лякалося московського переслідування.

Дев'ятого липня стало відомо, що царські війська наздоганяють шведів та козаків. Але Карл XII та Іван Мазепа зі своєю маленькою армією встигли відірватися від погоні. Однак уночі з дев'ятого на десяте вони заблукали в лісі й через те втратили значну частину виграного часу. Вдосвіта проминули Кобеляки, куди Меншиков із військами прибув тільки о восьмій годині вечора.

Десятого липня надвечір утікачі дісталися Переволочної, де Ворскла зливається з Дніпром. Тут вирішили переправитися, але цар випередив їх. Щоб відрізати шведам шлях відступу до Туреччини, завбачливо, ще за кілька днів до Полтавської баталії, наказав відвести й потопити всі човни, спалити пороми на кілька миль довкола, а також спалити поселення Переволочну.

Близько десяти тисяч шведських військ, серед яких хворих було три тисячі, musiли залишатися на березі під проводом генерала Левенгаупта. й знову шведський король не бажав кидати навіть залишки своєї армії й рятуватися такою ціною. Прагнув вступити в бій з переслідувачами, але його вблагали не робити цього. З кількома генералами, державним секретарем і сотнею вояків ескорту він переправився. Майстерні плавці, запорожці стали у великій пригоді під час важкої переправи. Карету відтранспортували у той спосіб, що передні колеса поставили на один човен, а задні - на другий. Мазепа з своїм почтом переправлявся в човні, який почав зачерпувати воду, довелося частину вантажу - золото й срібло, яке взяв з собою Мазепа, кинути у воду. Козаки переправлялися через річку, тримаючися грив коней. Не всім це вдалося зробити.

Коли на світанку приспів Меншиков з десятьма тисячами піхотинців і кіннотників, Левенгаупт вступив з ним у переговори, щоб виграти час, і затягнув розмови до полудня. Коли ж він переконався, що королю вже не загрожує небезпека, капітулював. Умови капітуляції були дуже важкими. Козаків узагалі не включили в ці умови. Меншиков не хотів розглядати козаків як рівноправних противників. Шведський генерал Левенгаупт негідно відрікся від товаришів по зброї. Козаки кидалися в дніпрові хвилі, волюючи загинути, ніж опинитися в руках ворога. Декому пощастило врятуватися. Однак частина козаків і ще 500 запорожців, раніше захоплених у полон, були за наказом царя замордовані. Французька газета, повідомляючи про ці події, писала 21 вересня 1709 р.: «Немилосердний цар був спрагнений української крові».

Царська кіннота переправилася через Дніпро й продовжувала погоню. Виснажлива подорож утікачів пролягла через Звединівку, Решетилівку, Полтавку, Піски, Федорівку, а потім «Диким полем», на південний схід, через безмежний одноманітний степ, спустошений і обезлюднений. Мазепа, фізично дуже ослаблений, але сильний духом і

твердою волею, був проводирем через пустельні степи, які він добре знав. Взагалі, певною мірою завдяки його розумові та знанням Карл XII після Полтавської катастрофи зміг уникнути полону й дістатися до турецьких володінь.

Шлях утікачів через пустельний степ був дуже тяжким: не вистачало їжі й води, виснажувала спека, вогнем пекло сонце. Шведські солдати - люди з півночі - в таких умовах були менш витривалими, ніж запорожці. Вони так перевтомлювалися, що засинали на ходу й падали уві сні з коней. 17 липня втікачі дісталися Південного Бугу. Царські кіннотники, очолені Волконським, наступали їм буквально на п'яти. З великими труднощами 19 липня втікачі добули човни, але в недостатній кількості, хоча й заплатили за них чимало золота. Запорожці були керманічами великого човна, де розташувалися Карл XII, Мазепа та їхнє найближче оточення. Козаки переходили річку плавом, тримаючися за хвости коней. Шведів чимало затонуло, коли вони пробували з кіньми переплисти річку. Ті з козаків, які не встигли переправитися, сховалися в степу. Потім, перепливши річку в іншому місці, приєдналися до гетьмана. Близько тисячі шведів залишилися на лівому березі Бугу й потрапили, в полон, їх відправили до Переволочної.

Від Очакова шведи й козаки попрямували до Бендер. Цілий тиждень долали цей шлях у сто кілометрів через степ, висушений нестерпною спекою. Карл XII і Мазепа відправили кожний своїх послів до турецького султана і кримського хана. У Бендерах короля чекав царський посол, який від імені Петра I пропонував Карлу XII мир і домагався голови Мазепи. Король з обуренням відкинув пропозиції царя. Карл XII і надалі рішуче відкидав настирливі цареві домагання про видачу гетьмана.

Як свідчать сучасники, Петро I на саму згадку про Мазепу впадав у приступи такої нестримної скаженості й люті, що наводив жах на своє оточення. Агенти царя весь час намагалися підкупити за великі гроші турецьких правителів, аби ті видали Мазепу. Цю вимогу Петро I виклав і у своєму листі до голови турецького уряду - великого візиря, переданому царським послом у Константинополі. Великому муфтію за сприяння в цій справі пропонували 300 тисяч талерів - величезні для того часу гроші.

На захист Мазепи перед турецьким урядом виступив посол Карла XII в Константинополі Найгебавер. Він передав великому візиру меморандум, в якому, між іншим, зазначалося: «козаки не є підданими царя, бо тільки прийняли його дуже далеку опіку, тому-то вони мали повне право виступити збройно проти гніту, який зовсім не приховував свого наміру, щоби знищити козацькі вольності».

Турки залишилися вірними заповітові свого Корану - не видавати втікачів, які шукають у них охорони, й не віддали старого гетьмана на люту помсту жорстокого царя. Першого серпня Мазепа прибув до Бендер, де його з королівськими почестями прийняв турецький генерал-губернатор і повідомив про рішення султана, котрий до того ж наказав ставитися до гетьмана з великою пошаною.

Мазепа два місяці прожив у своєму домі у Варниді, передмісті Бендер. Моральні й фізичні випробування остаточно підірвали його здоров'я. Життя відходило від нього. Він поволі згасав. Дбав про нього всі ці останні дні небіж Войнаровський, який жив у сусідній

кімнаті. Часто просиджував з Мазепою вірний Пилип Орлик, якого Мазепа хотів зробити спадкоємцем своєї ідеї. Він передав йому свій політичний заповіт. Відвідував гетьмана й Карл XII.

Наприкінці вересня з міста Ясси привезли православного священика. Мазепа висповідався. Потім він уладнав свої справи щодо майна. Йдеться про двоє боченят, наповнених золотими дукатами, а також два мішечки з коштовностями, а головне - про скриньку з паперами, яку все своє життя марно шукав Петро. Для цієї справи, за проханням Мазепи, Карл XII прислав 29 вересня шведського комісара Сольдана-знавця слов'янських мов, який і раніше полагав справу українців у головному штабі шведів. Мазепа довірив йому розпорядитися паперами і майном і впорядкувати передсмертний заповіт. Сольдан залишив спогади про останні дні гетьмана України, який іще мав сили жартувати щодо своєї долі, порівнюючи її з долею Овідія, поета-вигнанця стародавнього Риму, котрий помирав у тих самих краях.

Першого жовтня увечері Мазепа втратив пам'ять і майже добу тривало його марення. Він кликав свою 'матір, говорив про битви. О четвертій годині прийшов попрощатися зі своїм союзником і другом шведський король, а з ним і офіційні представники Англії та Толландаї;

Від полудня другого жовтня навколо гетьманського дому почали збиратися люди - шведи, поляки, турки, найбільше ж було козаків. У тривожному мовчанні стояли вони весь час, навіть коли розпочалася й довго тривала буря й страшенна злива.

О десятій годині вечора 2 жовтня 1709 р. Іван Мазепа відійшов. На порозі дому з'явився Орлик і сповістив: «Панове козаки, ясновельможний пан гетьман Іван Мазепа вмер». Всі впали навколішки й перехрестилися. Із бендерської фортеці почали бити гармати.

В останню путь великого гетьмана України Івана Мазепу провели урочисто і з печаллю. Похоронну процесію відкривали шведські фанфари та козацькі сурми, що грали навперемінно. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, оздоблену самоцвітами, прапор і бунчук. Труну, вкриту малиновим оксамитом із золотим шиттям, везли на возі, запряженому шестернею, на яких їхали козаки з піднесеними вгору шаблями. За домовиною йшли шведський король зі своїм почтом і уповноважені при ньому іноземні послани, а також представники султана, молдавський і волоський господарі. За ними їхали верхи на конях Орлик і Войнаровський, козаки. Далі з опущеною зброєю й похиленими прапорами - королівські трабати у барвистих одностроях і яничари в білому. За стародавнім звичаєм голосили українські жінки. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари і поляки.

Прощальна відправа відбулася за обрядом козацької традиції в маленькій православній парафіяльній церкві села Варниці, поблизу Бендер. Потім Орлик з огляду на присутніх іноземців виголосив латиною промову, нагадавши про перемоги та добрі вчинки й дії гетьмана. Особливо спинився на його великих планах визволення України. «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з великим майном, жертвував усім, щоби виборити волю своїй батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може

бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма... Ім'я Мазепи житиме вічний зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свobodного розвитку всіх його безконечних можливостей».

Першим схилив голову на прощання перед тлінними останками Мазепи Карл XII, за ним це зробили всі присутні. Завершилася відправа салютом козацьких самопалів, шведських і турецьких рушниць, пострілами гармат. Потім кортеж із труною гетьмана в супроводі відділу козацького війська відвіз її до Галаца й там, у землі Молдавії - православною князівства, що було під протекторатом Туреччини, - поховали гетьмана.

У головній церкві Святоюрського монастиря Галаца козаки збудували посеред церковної трапезної цегляний льох-гробницю й у ньому поховали тіло свого гетьмана. На домовину було покладено мармурову плиту з карбованою на ній епітафією, гербами України та Мазепи, а також фігурою одноголового орла. Але Мазета, який не знав спокою за життя, не знайшов його й після смерті. Через декілька місяців після похорону, під час прутської кампанії, що була за господаря Дмитра Кантемира, турецьке військо зайняло й пограбувало Галац. Турки, сподіваючись знайти великі скарби в могилі Мазепи, викопали тіло гетьмана й викинули його останки на берег Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика, що воював тут на боці турків, дізнавшись про святотатство, поклав останки Мазепи знову в давню могилу.

Майже через півтора століття, у 1835 р., родичі померлого молдавського боярина Дмитра Дерикча Баші, щедрого дарителя на Святоюрський монастир, виявили бажання поховати його посеред трапезної. Ченці відкрили могилу Мазепи, але вони не пам'ятали, чия це могила. На зачовганій богомольцями плиті напис неможливо було прочитати. Боярина поховали обіч тлінних останків Мазепи. Коли ж молдавський уряд заборонив хоронити людей у церквах, родичі цього боярина добули з могили кістки і боярина, й Мазепи і поклали їх у новій могилі - праворуч при вході до церкви. Надмогильна плита після довгих перипетій загубилася.

Місце поховання Мазепи відвідувало багато українських патріотів. У 1722 р. Орлик, проїжджаючи через Галац, уклонився могилі гетьмана. Він записав: «Був я у церкві св. Юрія, відвідав гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу». Український історик і офіцер російської армії Мартос напередодні війни з Наполеоном, у 1811 р., проїжджав зі своїм військовим підрозділом через Галац. Він напівтаємно відвідав могилу Мазепи. Паломництво до гробу гетьмана офіційні царські кола вважали мало не державною зрадою, змовою проти царської влади.

Український патріот Мартос зафіксував у своїх споминах ті роздуми й почуття, які пройняли його на могилі великого гетьмана. «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешнім поколінням. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа обороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я України й славетних козаків. Він вирізнявся великими прикметами й підтримував розвиток наук. Відновив Київську Академію і збагатив її бібліотеку

рідкісними дорогоцінними рукописами. Й ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку в першу неділю великого посту... Мазепа - освічена й гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був присутній на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

Жодне прокляття не в змозі було знищити велику ідею Івана Мазепи про вільну, незалежну, самостійну Україну. Історичний досвід незаперечно переконує, що вільна незалежна держава як історична структура, що забезпечує народу економічний і культурний розвиток, сприяє поступу, прогресу країни, її рівноправній участі в розвитку цивілізації. Панування чужоземної держави, особливо імперського характеру, в економічному відношенні є по суті панщиною на державному рівні. Народ вимушений віддавати свої матеріальні й духовні здобутки, а народне господарство тим часом занепадає. В духовному ж відношенні соціальна деградація призводить до зникнення народу, знищення його мови, культури. Тому ідея державної суверенності, незалежності має загальнолюдське значення і забезпечує нормальне існування кожного народу, кожної нації, зберігає етнофонд людства.

Останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменоване могутнім історичним процесом відродження національної самосвідомості народів Східної Європи й колишнього Радянського Союзу, їхнім нестримним устремлінням до незалежності своїх держав. Хоч остання, найбільша й найжах-ливіша імперія в світі - радянська - розвалилася, однак пресинг залишків імперських структур, імперське мислення, інші історичні обставини мають наслідком те, що подекуди цей процес проходить болісно, у деструктивних умовах. Однак колесо історії не повернути назад.

Ідея Мазепи про вільну, незалежну Україну, його діяльність і намагання реалізувати цю ідею мали міжнародну вагу й цілком укладаються в загальний процес розвитку людської цивілізації. Через 283 роки, в 1991 р., Іван Мазепа «повернувся» до Батурина. Напередодні, в 1990 р., культурологічний похід по Чернігівщині відправив першу легальну панахиду по Мазепі, його війську та закатованих батуринцях. Тоді навіть не всі місцеві жителі сприйняли це однозначно, як і появу національного синьо-жовтого прапора. Давалося взнаки майже трьохсотрічне ганьблення та очорнення імені великого гетьмана, його діянь.

Але рік не минув даремно для справи відродження України, зокрема й для батуринців. Пробудилася національна самосвідомість, історична пам'ять українського народу. Третього липня 1991 р. відбулася Батуринська селищна рада, яка визнала Івана Мазепу національним героєм і дозволила обласному осередку Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» провести в селищі (такий статус тепер має колишня й залюднена гетьманська столиця) Батурині урочистості на честь великого гетьмана.

Два дні тривало козацьке свято в Батурині, на яке з'їхалися люди з усієї України - з Чернігова й Києва, Львова й Прилук, Самбора та Конотопа, Вінниці й Житомира. Розпочалося свято науково-практичною конференцією «Батурин - гетьманська столиця України», яка проходила в переповненому залі Будинку культури. Голова Батуринської

селищної ради говорив про важкий, тернистий шлях до незалежності України, який розпочав ще Іван Мазепа. Письменник Роман Іванчук, відомий автор історичних романів про мазепинську добу, закінчив свій виступ заявою, що Батурин, колишня остання гетьманська столиця, має стати місцем паломництва для українців усього світу. Науковці-історики О. Апанович, М. Дмитрієнко, В. Сергійчук виголосили промови: «Велика ідея гетьмана Івана Мазепи про незалежність України», «Поезія Івана Мазепи», «Батурин 1708 р.».

Після конференції на стадіоні, біля будинку, який у далекому минулому належав козацькому старшині - генеральному судді, відбувся мітинг-реквієм. Під склепінням неба виголошувалися промови, звучали пісні на слова поета Івана Мазепи, вірші місцевих авторів на його честь.

Наступного дня, в неділю, відбулася, мабуть, найголовніша подія цього дводенного свята - відкриття пам'ятної плити гетьману, її встановили там, де розміщувалися колись міцна Батуринська фортеця і палац гетьмана, від яких не залишилося нічого. Нині там тільки круча, дерева, поле, самотня старезна груша. Саме під нею і встановили пам'ятну мармурову плиту. На її мармурі гетьман Іван Мазепа зображений у парадному вбранні з відзнаками влади. Погляд у нього суворий і допитливий. Поряд вибито слова: «Вклонітесь цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне й трагічне в історії твоєї Вітчизни».

Джерело: Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К. : Либідь, 1993. - С. 149-208.

Переведення в електронний вигляд: Бутенко О.П.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про Мазепу Івана Степановича:

- [Мазепа Іван Степанович \(1639-1709 рр.\)](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)